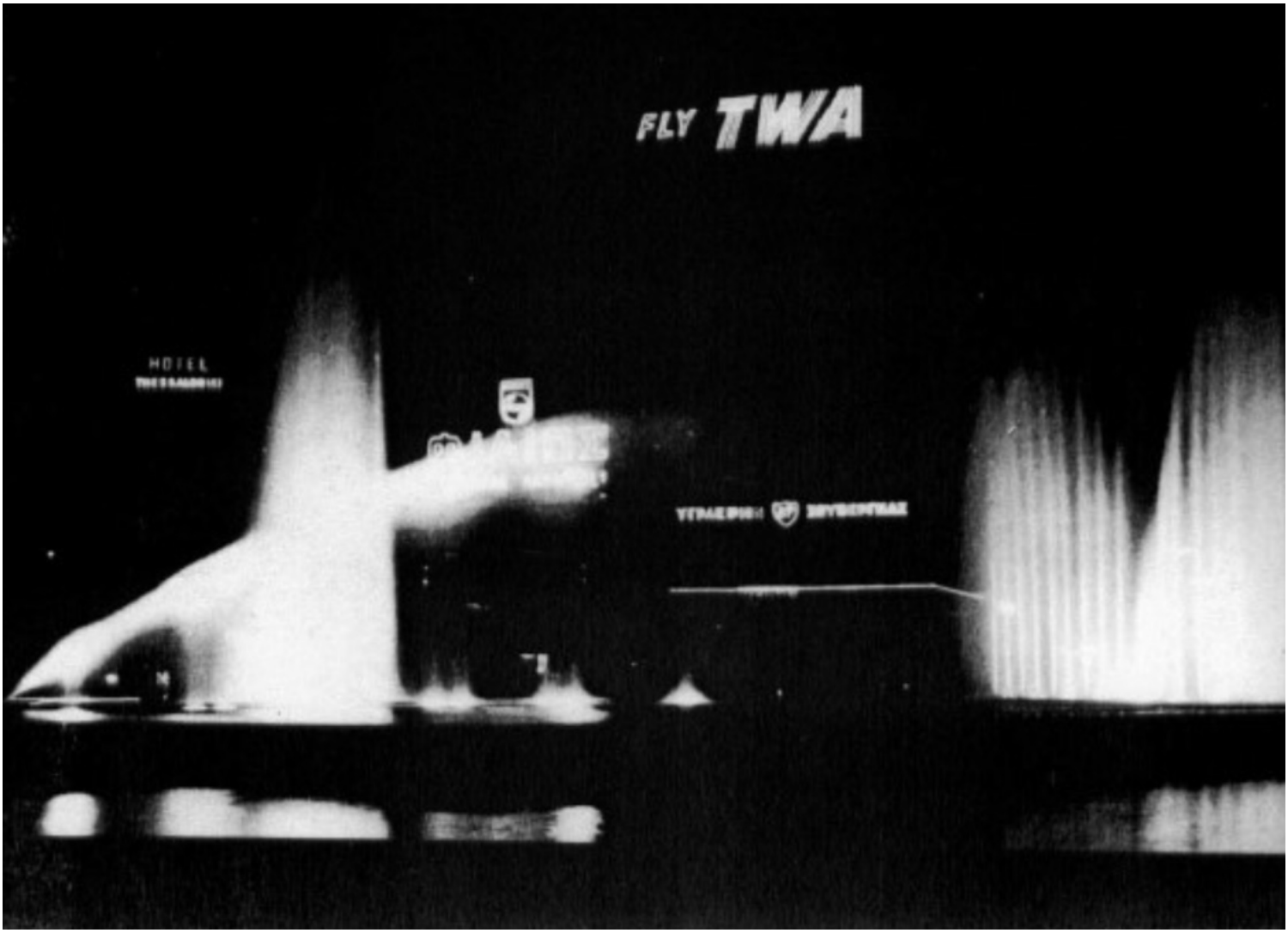
Archetype

Ο κύκλος της Ομόνοιας: επιλέγοντας το σχήμα του παρελθόντος

Παντελής Πετρίδης - 13/04/2020

Τα πρόωρα φωτογραφικά αποκαλυπτήρια της ανάπλασης της πλατείας Ομονοίας στην Αθήνα, προκάλεσαν μια σειρά αλυσιδωτών αντιδράσεων στον χώρο των ελληνικών ψηφιακών μέσων μαζικής επικοινωνίας, στις αρχές του 2020. Διάφορες απόψεις διατυπώθηκαν δημόσια σχετικά με την αρχιτεκτονική μορφή, τον συμβολισμό, τη σκοπιμότητα και τον τρόπο εκτέλεσης του έργου. Ιδιαίτερη θέση σε αυτόν τον δημόσιο λόγο, κατέχει η ιδέα μιας νοσταλγικής προσέγγισης του παρελθόντος μέσω της αρχιτεκτονικής μορφής. Συγκεκριμένα, η νέα Ομόνοια παρουσιάζεται ως μια πλατεία, «που συνθέτει τις νοσταλγικές επιθυμίες και τα σύγχρονα τεχνολογικά επιτεύγματα», μέσω ενός παραδοσιακού σιντριβανιού που «επιστρέφει από το μέλλον (sic)».[1] Εντυπωσιακό παρελκόμενο του παραπάνω τεχνο-συντηρητικού οράματος είναι η έμπρακτη απήχησή

του σε οικονομικούς παράγοντες της αγοράς[2] και στα ψηφιακά ΜΜΕ, τα οποία έχουν ανταποκριθεί με νοσταλγικές δημοσιεύσεις ιστορικών φωτογραφιών και καρτ-ποστάλ της πλατείας των δύο προηγούμενων αιώνων.[3] Σε αυτήν τη σύμπραξη πολιτικής και παραγόντων της οικονομίας με την υποστήριξη των μέσων μαζικής επικοινωνίας, η αρχιτεκτονική μορφή επικαλύπτεται από νεφελώδεις αναφορές, σε ένα παρελθόν το οποίο παρουσιάζεται ως κοινό νοσταλγικό όραμα. Αυτό το παρελθόν δεν προσδιορίζεται ιστορικά, ωστόσο σχηματοποιείται χωρικά ως ένας κύκλος-σιντριβάνι. Τα ερωτήματα που προκύπτουν από την παραπάνω ασάφεια είναι: Ποιο είναι τελικά το παρελθόν στο οποίο αναφέρεται ο συγκεκριμένος κύκλος, και με ποια ιστορικά συμφραζόμενα αποκτά το σημερινό του νόημα; Το παρελθόν της Ομόνοιας είναι ένα και ομοιογενές, ή υπάρχουν ιστορικές πτυχές της πλατείας και των ανθρώπων που έδρασαν σε αυτήν, που δεν συμπεριλαμβάνονται στη σημερινή σχηματική αφήγηση του κύκλου;

Επιλεκτική μνήμη

Ο σκοπός αυτού του άρθρου δεν είναι να καταλήξει σε μια τοποθέτηση σχετικά με την ποιότητα της νέας αρχιτεκτονικής της πλατείας, κρυφοκοιτάζοντας από τα μεταλλικά πετάσματα που κρύβουν το εργοτάξιο ή από τους ορόφους των γειτονικών κτιρίων. Άλλωστε, ο μυστικοπαθής και αιφνιδιαστικός τρόπος υλοποίησης του έργου[4] και ταυτόχρονα η προβολή του ως ατομικού επιτεύγματος του δημάρχου της πόλης,[5] δεν αφήνει πολλά περιθώρια σε κάποιον να παραμερίσει την πολιτική διάσταση και να εστιάσει στην αρχιτεκτονική σύνθεση, η οποία, ούτως ή άλλως, προς το παρόν παραμένει ατελής. (εικόνες 1 και 2) Ούτε όμως θα εμβαθύνουμε στις πολιτικές προεκτάσεις της συνειδητής παράκαμψης θεσμικών διαδικασιών, όπως ο αρχιτεκτονικός διαγωνισμός ή η γνωμοδότηση αρμόδιων φορέων σχετικά με αρχιτεκτονικά ζητήματα, για μια αρχιτεκτονική παρέμβαση σε έναν δημόσιο κοινόχρηστο χώρο τέτοιας σημασίας.[6] Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί, ότι η νέα αρχιτεκτονική τής πλατείας, όπως και ολόκληρη η μελέτη και η κατασκευή, χρηματοδοτούνται και υλοποιούνται από ιδιώτες δωρητές σε σύμπραξη με τον δήμο.[7] Αυτή η ταύτιση της δημόσιας αρχιτεκτονικής με την ιδιωτική και ατομική πρωτοβουλία, εκτός από την απαξίωση του ρόλου συλλογικών φορέων, όπως ο σύλλογος αρχιτεκτόνων, και των θεσμικών διαδικασιών μέσω των οποίων σχεδιάζεται ο δημόσιος χώρος, οδηγεί και στον αποκλεισμό των κατοίκων της πόλης από την περιορισμένη δυνατότητα συμμετοχής τους στην παραγωγή του κτισμένου περιβάλλοντος.[8] Επίσης, δεν θα επεκταθούμε στις κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις της συζήτησης για τις επιπτώσεις των αστικών αναπλάσεων στο κέντρο της Αθήνας και για τον τρόπο με τον οποίον αποσπασματικά έργα αστικού καλλωπισμού σε υποβαθμισμένες περιοχές προκαλούν την αύξηση της αξίας της αστικής γης, και κατ' επέκταση, την ποιοτική ανακατανομή του πληθυσμού που κατοικεί εκεί.[9]

Εμείς θα περιοριστούμε στη διερεύνηση της ιστορικής ευστάθειας μιας αφήγησης, που επιχειρεί να συνδέσει το σημερινό κυκλικό σχήμα και το σιντριβάνι της πλατείας με τη νοσταλγική εικόνα μιας Ομόνοιας, «όπως παλιά». Στην παραπάνω αφήγηση, ένα σχήμα -ο κύκλος- και ένας αρχιτεκτονικός χειρισμός -το σιντριβάνι- αποκτούν μια διττή συμβολική υπόσταση, άμεσα συσχετισμένη με το πρόγραμμα της δημοτικής αρχής που υλοποιεί το έργο: από τη μία μεριά επιχειρείται η σύνδεση μιας αρχιτεκτονικής μορφής με το μέλλον, καλλιεργώντας την προσδοκία της αστικής αναβάθμισης, της οικονομικής προόδου και της τουριστικής ανάπτυξης, και από την άλλη μεριά, προωθείται η κοινωνική «νομιμοποίηση» μιας αρχιτεκτονικής επέμβασης στον δημόσιο χώρο, μέσα από τη νοσταλγική επίκληση στην εικόνα ενός εξιδανικευμένου παρελθόντος. Αυτή η εικόνα μπορεί να είναι ασαφής, αλλά αν κρίνουμε από τον τρόπο με τον οποίον έχει πραγματοποιηθεί η πρόσληψή της από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, παραπέμπει σε κάποιο κινηματογραφικό στιγμιότυπο ελληνικής ταινίας, ή σε ξεθωριασμένο τουριστικό καρτ-ποστάλ των δεκαετιών 1960-1970. Το ίδιο στιγμιότυπο της Ομόνοιας αποτέλεσε και μια επίσημη εικόνα του μεταπολεμικού εκσυγχρονιστικού κράτους, όπως αυτή διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της εθνικής πολιτικής για την τουριστική ανάπτυξη στο τέλος της δεκαετίας του 1960.[10] Σήμερα, η επιλεκτική συντηρητική στροφή στο παρελθόν, σε συνδυασμό με την επίκληση σε ένα υποτιθέμενο συλλογικό φαντασιακό που εκφράζεται μέσα από μια συγκεκριμένη αρχιτεκτονική μορφή, η οποία έχει προκύψει μετά από ατομική πρωτοβουλία, είναι που εγείρει και το ζήτημα των κριτηρίων αυτής της επιλογής.[11]

Για να μπορέσουμε να αναλύσουμε την πλατεία Ομονοίας ως δομικό παράγοντα της συλλογικής μνήμης της πόλης, ή ως έναν «αστικό συντελεστή» κατά τον Aldo Rossi, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε τη συλλογική, συνθετική διαδικασία σχηματισμού της, όπως και τις λειτουργικές της μεταβολές, ενταγμένες σε ένα πλαίσιο χρονικής διάρκειας.[12] Η Ομόνοια, στην ιστορική της εξέλιξη, δεν υπήρξε μόνο η επίσημη εικόνα του

εκσυγχρονιστικού κράτους, αλλά αποτέλεσε σημείο αναφοράς και για άλλους που δεν είχαν θέση στη συγκεκριμένη αφήγηση. Οι άλλοι, όπως οι επαρχιώτες και τα καφενεία τους, οι περιπλανώμενοι, οι απόκληροι, οι ομοφυλόφιλοι και οι μετανάστες, άφησαν το στίγμα τους στον χώρο, ή στιγματίστηκαν από την παρουσία τους εκεί, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση του κοινωνικού χαρακτήρα της πλατείας. Στην Ομόνοια, ως τόπο των «άλλων», μπορεί κανείς να αναγνωρίσει ορισμένα από τα χαρακτηριστικά των φουκοϊκών «ετεροτοπιών», όπως τη φανερή παρουσία συμπεριφορών που αποκλίνουν από το θεωρούμενο κανονικό, την αντιπαράθεση επιμέρους ασύμβατων τοποθεσιών στον ίδιο τόπο και τη διπολική της λειτουργία αναφορικά με τον περίγυρό της, ως «μέτρο της κανονικότητας».[13]

Η σημερινή διαμόρφωση της πλατείας, ενώ επιχειρεί συνειδητά να επαναφέρει μια κοινωνικά διαμορφωμένη εικόνα του παρελθόντος, στρέφεται επιλεκτικά σε μια αρχιτεκτονική μορφή άμεσα συσχετισμένη με ένα στιγμιότυπο της επίσημης εικόνας του κράτους. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι, μέσω της συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής μορφής, επιχειρείται και μια ιστορική αφήγηση, η οποία όμως αποσιωπά την παρουσία διαφόρων κοινωνικών ομάδων που έδρασαν στον συγκεκριμένο τόπο, συμμετέχοντας στην παραγωγή του «κοινωνικού χώρου», όπως αυτή προσδιορίζεται από τον Henry Lefebvre.[14] Μέσα στο πλαίσιο που πραγματοποιείται η συγκεκριμένη επιλεκτική αναφορά στο αρχιτεκτονικό παρελθόν, προκύπτει το ζήτημα ενός εργαλειακού χειρισμού της μνήμης μέσω της αρχιτεκτονικής μορφής, που θα επέτρεπε στην κυρίαρχη πολιτική βούληση να αποφασίζει ποια εικόνα του παρελθόντος θα επαναφέρει, και μάλιστα να τη «νομιμοποιεί» αποστειρωμένη από πιθανά ενοχλητικά σημαινόμενα.

Για την κριτική προσέγγιση της συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής παρέμβασης είναι απαραίτητη η ιστορική της ανάλυση, αν δεχτούμε την άποψη του Ιταλού ιστορικού της αρχιτεκτονικής Manfredo Tafuri, ότι είναι αδύνατον να προσδιοριστούν το νόημα και οι αιτίες ενός τωρινού καλλιτεχνικού γεγονότος, χωρίς αυτό να τοποθετηθεί «πίσω στη δομή της ιστορίας».[15] Για τον Tafuri, ο ιστορικός (της αρχιτεκτονικής) είναι αυτός που «οξύνει τις αντιφάσεις της ιστορίας και τις προσφέρει ακατέργαστες, στην πραγματικότητά τους, σε αυτούς που έχουν την ευθύνη να δημιουργήσουν νέους κόσμους μορφών», και την ίδια στιγμή προσδιορίζει ιστορικά το πεδίο των αξιών, εντός του οποίου νοηματοδοτείται η αρχιτεκτονική, θέτοντας όρια στην αμφισημία που μπορεί να αποκτήσει.[16] Στη συνέχεια, θα επιχειρήσουμε να ανασυνθέσουμε ιστορικά την ιδέα της κυκλικής οργάνωσης της πλατείας εντός του ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε, και να συγκρίνουμε τη σχέση που έχει με τη σημερινή πραγματικότητα, απομυθοποιώντας την όποια αμφίσημη νοσταλγική αναφορά σε μια εποχή, πόσο μάλλον σε ένα σχήμα.

Ο κρατικός σχεδιασμός και η συγκρότηση του συγκοινωνιακού χαρακτήρα της πλατείας

Η θέση της πλατείας, ως σχεδιασμένος αστικός χώρος, εμφανίζεται το 1833 στο πρώτο σχέδιο της Αθήνας των Σταμάτη Κλεάνθη και Eduard Schaubert, στο σημείο όπου χωροθετείται το διοικητικό κέντρο της πόλης. Πρόκειται για μια πλατεία που σχηματίζεται μεταξύ των ανακτόρων και ενός συμμετρικού συνόλου από έξι διοικητικά κτίρια, που περιβάλλονται από κήπους.[17] (εικόνα 3) Με την αρχή της εφαρμογής του το σχέδιο προκαλεί αντιδράσεις, και το 1834 ο Leo von Klenze προχωρά σε τροποποιήσεις που έχουν ως αποτέλεσμα τη σχεδιαστική τοποθέτηση της μητρόπολης στη θέση των ανακτόρων, τα οποία με τη σειρά τους μεταφέρονται στην περιοχή του Κεραμεικού. Η πλατεία, που ονοματίζεται από τον Klenze «Πλατεία Όθωνος», εμφανίζεται στο σχέδιο ως περιβάλλων χώρος τού «ναού του Σωτήρος» και αποκτά κυκλικό σχήμα.[18] (εικόνα 4) Και αυτό το σχέδιο θα δεχτεί ριζικές μετατροπές, οδηγώντας, από το 1834 και μετά, αφενός σε μια σειρά μεγαλεπήβολων σχεδίων για την Αθήνα με κοινό χαρακτηριστικό την υπερεκτίμηση των δυνατοτήτων εφαρμογής τους (που έχει και ως αποτέλεσμα να μένουν απραγματοποίητα) και αφετέρου σε μια σειρά τμηματικών σχεδίων και τροποποιητικών διαταγμάτων, τα οποία ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα και είναι εν τέλει αυτά που εφαρμόζονται.[19] Ένα τέτοιο διάταγμα του 1851 θα επαναφέρει τη ρυμοτομία της πλατείας στο ορθογωνικό της σχήμα.[20]

Η διαμόρφωση της πολιτικής φυσιογνωμίας της πλατείας προηγείται της φυσικής διαμόρφωσης του χώρου. Έτσι, όταν το 1862 μετονομάζεται σε «πλατεία Ομονοίας», ως προτροπή για εθνική ομόνοια μετά την έξωση του Όθωνα,[21] η τεχνητή διαμόρφωση του εδάφους της παραμένει υποτυπώδης.[22] Ο πολιτικός της όμως χαρακτήρας έχει ήδη αρχίσει να διαφαίνεται και οι συζητήσεις στα γύρω καφενεία παίζουν τον δικό τους ρόλο στις πολιτικές ζυμώσεις της αθηναϊκής κοινωνίας.[23] Για κάποια χρόνια μετά το 1870, γίνεται δημοφιλής προορισμός ψυχαγωγίας και δημιουργείται μια θεατρική συγκέντρωση γύρω από αυτήν, ενώ, μέχρι το τέλος της δεκαετίας, στα πλαίσια της «δημαρχιακής φροντίδας» που δέχεται, φωταγωγείται και αποκτά

φυτεύσεις, μια μαρμάρινη πολυγωνική εξέδρα και ένα περίπτερο για τους μουσικούς της φρουράς, που παίζουν εκεί κάποιες μέρες την εβδομάδα. Παράλληλα, αναδύεται ο κυκλοφοριακός της χαρακτήρας, καθώς λειτουργεί ως σταθμός των αμαξιών με τα οποία πραγματοποιείται η συγκοινωνία μέχρι το 1880.[24]

Η συγκοινωνιακή της λειτουργία αρχίζει να αποκρυσταλλώνεται τα επόμενα χρόνια, όταν, από το 1880, γίνεται αφετηρία γραμμών του ιπποσιδηρόδρομου.[25] Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1890, ήδη λειτουργούν στη γύρω περιοχή οι σιδηροδρομικοί σταθμοί Κηφισιάς, Λαυρίου, Πελοποννήσου και Λαρίσης, διαμορφώνοντας τον λαϊκό, «επαρχιακό» χαρακτήρα της πλατείας Ομονοίας, ως σημείο αναφοράς, συνάντησης, υποδοχής και εισόδου στην πόλη, σε αντιδιαστολή με τον αστικό και επίσημο χαρακτήρα της πλατείας Συντάγματος.[26] Το 1889 και το 1890, ο Ernst Ziller υλοποιεί τα ξενοδοχεία «Μέγας Αλέξανδρος» και «Μπάγκειον», που βρίσκονται εκατέρωθεν της οδού Αθηνάς, ορίζοντας τη χαρακτηριστική εκλεκτικιστική όψη της πλατείας,[27] ενώ στα τέλη του αιώνα αρχίζει να αναπτύσσεται και ο ιδιαίτερος, «λαϊκός», ξενοδοχειακός χαρακτήρας της γύρω περιοχής.[28] Η υπόγεια επέκταση της γραμμής της ατμοκίνητης αμαξοστοιχίας που ένωνε τον Πειραιά με το Θησείο και την Ομόνοια το 1895 και η δημιουργία του «παλαιού σταθμού Ομονοίας» στην οδό Αθηνάς,[29] ενισχύουν τη συγκοινωνιακή λειτουργία της πλατείας, η οποία έχει ήδη μετατραπεί σε συγκοινωνιακό κόμβο μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896.[30]

Από τα τέλη του 19ου αιώνα έως τις αρχές του 20ού, παρουσιάζεται μια σειρά απραγματοποίητων πολεοδομικών προτάσεων που επιχειρούν να βελτιώσουν την υπάρχουσα κατάσταση της πόλης και ταυτόχρονα να προβλέψουν τις μελλοντικές της ανάγκες. Στα «μεταρρυθμιστικά όνειρα» του Παύλου Βακά (1896), του Ludwig Hoffman (1908), του Thomas Mawson (1914), του Αριστείδη Μπαλάνου (1917) και του Στυλιανού Λελούδα (1918), οι προτεινόμενες επεμβάσεις έχουν δύο κατευθύνεις: άλλοτε στοχεύουν στον αισθητικό εξωραϊσμό, και σε άλλες περιπτώσεις έχουν πιο «πραγματιστικό» προσανατολισμό, χωρίς όμως να αποκλείεται και ο συνδυασμός τους.[31] Ενδεικτική της πρώτης κατεύθυνσης είναι η πρόταση για την Ομόνοια του διευθυντή των αρχιτεκτονικών υπηρεσιών της πόλης του Βερολίνου, Ludwig Hoffmann. Ο Hoffmann, αφού έρχεται στην Αθήνα το 1908 προσκεκλημένος του δημάρχου Σπύρου Μερκούρη, ολοκληρώνει το 1910 μια σειρά σχεδίων, στα οποία εμφανίζεται η πλατεία με τετράγωνο σχήμα, τετράπλευρη στοά και οβελίσκο με την προτομή του Γεωργίου Α΄ στη βάση του.[32] (εικόνα 5) Εκτός από την ιδέα του εξευρωπαϊσμού, τα πολεοδομικά σχέδια των προσκεκλημένων «ειδικών» από το εξωτερικό αντανακλούν και την καλλιέργεια του μεγαλοϊδεατισμού, με την Αθήνα να σχεδιάζεται στα πρότυπα των αποικιοκρατικών πρωτευουσών της Ευρώπης.[33]

Το διάστημα 1928-1930 κατασκευάζεται ο νέος υπόγειος σταθμός του ηλεκτροκίνητου σιδηρόδρομου στον χώρο της πλατείας.[34] Ο εξαερισμός του υποσταθμού υποβιβασμού της τάσης του ηλεκτρικού ρεύματος, που βρίσκεται στο ίδιο σημείο, πρέπει να γίνει μέσω ενός κατακόρυφου υπέργειου αεραγωγού, ο οποίος κρίνεται αντιαισθητικός. Το αισθητικό πρόβλημα οδηγεί τον δήμαρχο Σπύρο Μερκούρη και τον διευθυντή της τεχνικής υπηρεσίας του δήμου, Βασίλη Τσαγκρή, το 1931, σε μια παράδοξη επίλυση: εντάσσουν τον αεραγωγό σε μία συμμετρική σύνθεση οκτώ «ελληνοπρεπών» στύλων από σκυρόδεμα, που εδράζονται σε μεγάλα βάθρα. Ένας στύλος είναι κούφιος, όπως και το βάθρο του, προκειμένου να πραγματοποιείται η κυκλοφορία του αέρα. Τα υπόλοιπα βάθρα είναι επίσης κούφια και περιέχουν περίπτερα εφημερίδων, ενώ και τα οκτώ διακοσμούνται με ισάριθμα αγάλματα μουσών από σκυρόδεμα. Η βραχύβια παρουσία των μουσών (1934-37) θα προκαλέσει τη χλεύη από τον τύπο της εποχής, αλλά και το λαϊκό χιούμορ σχετικά με την αποθήκευση της ένατης μούσας Καλλιόπης στο υπόγειο, όπου βρίσκονται και οι τουαλέτες, για χάρη της συμμετρίας.[35] Η ατυχής αισθητική παρέμβαση των μουσών της πλατείας εκφράζει και την αμηχανία του αναχρονιστικού αρχιτεκτονικού λεξιλογίου του κλασικισμού, να ανταποκριθεί στις αισθητικές και λειτουργικές απαιτήσεις που έχουν ήδη γεννηθεί στη μητρόπολη των δικτύων του μεσοπολέμου.

Η Ομόνοια ως συγκοινωνιακός κόμβος

Λίγο πριν την τοποθέτηση των μουσών, το 1932, ο Ιωάννης Δεσποτόπουλος, ένας σημαντικός αρχιτέκτονας, διανοούμενος, πανεπιστημιακός δάσκαλος και γνήσιος εκφραστής των αρχών σχεδιασμού του μοντέρνου κινήματος και του Bauhaus,[36] δημοσιεύει στο περιοδικό «Τεχνικά Χρονικά» τη δική του πρόταση για την πλατεία Ομονοίας.[37] Ο Δεσποτόπουλος, στο κείμενό του, αφού ασκεί κριτική στην «ασυνείδητη κερδοσκοπία» που καθόρισε την ανάπτυξη των πόλεων, «άνευ ουδεμιάς μελέτης και οργανώσεως ή κοινωνικής πρόνοιας», καταλήγει στο ότι οι σημερινές πλατείες δημιουργήθηκαν «ασκόπως και κατά το πλείστον άνευ ουδεμιάς οργανικής ανάγκης», τονίζοντας ότι: «συγκοινωνιακοί λόγοι δεν σχηματίζουν πλατείας». Η Ομόνοια για τον

Δεσποτόπουλο προκύπτει ως μια αλληλοτομία δρόμων, γι' αυτό και δεν μπορεί να θεωρηθεί πλατεία, εφόσον της λείπει η «οργανική σκοπιμότητα» για να λειτουργήσει ως τέτοια. Αναφέροντας προωθημένα παραδείγματα από μελέτες αντίστοιχων πλατειών στο Βερολίνο, προτείνει τη «συγκοινωνιακή» της διαμόρφωση, με κυκλικό «συγκοινωνιακό κέντρο» ακτίνας 40-50 μέτρων, απρόσιτο στο κοινό, και με κυκλική περιφερειακή κίνηση τροχοφόρων. Στο κέντρο του περιφραγμένου κύκλου πραγματοποιείται αποκλειστικά η κίνηση και η διασταύρωση του τροχιόδρομου, ενώ η παρουσία των πεζών περιορίζεται περιμετρικά της πλατείας σε διευρυμένα πεζοδρόμια.[38] (εικόνα 6)

Η πρόταση του Δεσποτόπουλου αντανακλά προωθημένες πολεοδομικές αντιλήψεις που έχουν ήδη διατυπωθεί στην Ευρώπη του μεσοπολέμου,[39] αλλά και κάποιες από τις ιδέες που θα εκφραστούν έναν χρόνο αργότερα στο θρυλικό τέταρτο διεθνές συνέδριο αρχιτεκτονικής CIAM, με τίτλο: «Η οργανική πόλις». Ένα μέρος του θα πραγματοποιηθεί στην Αθήνα, ενώ στην ελληνική ομάδα του συνεδρίου συμμετέχει ενεργά και ο Δεσποτόπουλος.[40] Μεταξύ άλλων, στο κείμενο των συμπερασμάτων της ελληνικής εκδοχής των πρακτικών του συνεδρίου που δημοσιεύεται το 1933,[41] δίνεται έμφαση στην επιστημονική μέθοδο για τον καθορισμό των διαστάσεων των δρόμων, στον διαχωρισμό της κίνησης των πεζών και του αυτοκινήτου, όπως και στην ανάγκη της «οργανικής» ανάπτυξης της πόλης με τρόπο που να διασφαλίζεται η ισόρροπη εξέλιξη των επιμέρους λειτουργιών της.[42] Η επιστημονική μεθοδολογία, η ανάδειξη της κυκλοφορίας σε βασική αστική λειτουργία και, κυρίως, η ιδέα της οργανικής-λειτουργικής ανάπτυξης της πόλης, αποτελούν βασικά σημεία τόσο του κειμένου των συμπερασμάτων όσο και της πρότασης του Δεσποτόπουλου.[43] Επιπλέον, στην Ομόνοια του Δεσποτόπουλου, η κυριαρχία των μέσων μαζικής συγκοινωνίας σταθερής τροχιάς που καταλαμβάνουν τον κεντρικό χώρο της πλατείας, μπορεί να ιδωθεί και σαν μια αντανάκλαση της ευρύτερης αριστερής πολιτικής του τοποθέτησης.[44]

Μεταπολεμικά και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, οι πολεοδομικές μελέτες που εκπονούνται για την Αθήνα δίνουν έμφαση στις κυκλοφοριακές ρυθμίσεις, προτείνοντας διαπλατύνσεις υφιστάμενων δρόμων και διανοίξεις νέων.[45] Στο τέλος της δεκαετίας του 1950, συντελείται η υποβάθμιση των αστικών συγκοινωνιών προς όφελος του ιδιωτικού αυτοκινήτου, που σηματοδοτείται από την αποξήλωση του δικτύου των τραμ, ενώ, από τα μέσα της ίδιας δεκαετίας, προωθείται από τον τότε υπουργό δημοσίων έργων της κυβέρνησης Παπάγου, Κωνσταντίνο Καραμανλή, η οικοδομική δραστηριότητα και η τουριστική ανάπτυξη της χώρας.[46] Στα πλαίσια της εκπόνησης ρυθμιστικού σχεδίου για την Αθήνα, το 1953 μελετάται το κυκλοφοριακό σύστημα της πόλης από τη Διεύθυνση Μελετών της Υπηρεσίας Οικισμού του Υπουργείου Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων, και διαπιστώνεται ότι: «[…] η Πλατεία Ομονοίας υστερεί εις απόδοσιν λόγω της εν γένει διαμορφώσεως αυτής, αλλά κυρίως λόγω της διακοπής της κυκλοφορίας υπό των εγκαρσίως καθ' όλας τας κατευθύνεις διερχομένων πεζών».[47] Η λύση που δίνεται, είναι να δημιουργηθεί ένας «αυτόματος περιφερειακός κόμβος κυκλοφορίας» και να υπογειοποιηθεί η κίνηση των πεζών μέσω οκτώ κυλιόμενων κλιμάκων, ενώ για την επιφάνεια της πλατείας προβλέπεται μια νησίδα διαμορφωμένη με πίδακες νερού, συνδυασμένους με «πλαστικές μορφές».[48] Το έργο υλοποιείται μέχρι το 1959, και στην κεντρική νησίδα τοποθετείται, μετά από αρχιτεκτονικό διαγωνισμό, η υδάτινη γλυπτική σύνθεση του Γιώργου Ζογγολόπουλου και του Κώστα Μπίτσιου, χωρίς όμως ποτέ να ολοκληρωθεί όπως προέβλεπε η μελέτη.[49] (εικόνες 7, 8, 9)

Οι «άλλες» Ομόνοιες

Τα επόμενα χρόνια, μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα, η πλατεία δέχτηκε διάφορες μετατροπές, όπως αλλαγές πλακοστρώσεων και φυτεύσεις, χωρίς ωστόσο να προκληθεί κάποια ουσιαστική μεταβολή στην οργάνωση και τη λειτουργία της.[50] Η πιο εντυπωσιακή παρέμβαση ήταν η τοποθέτηση του γυάλινου γλυπτού «Δρομέα» του Κώστα Βαρώτσου, το 1988, ενός έργου που προκάλεσε και συνεχίζει να προκαλεί αντιπαραθέσεις με πολιτικές προεκτάσεις.[51] Η σχετικά στατική μορφή της πλατείας για περίπου σαράντα χρόνια, σε σχέση με τη διαχρονικά μεγάλη συχνότητα των μεταμορφώσεών της, μπορεί να δικαίωσε σε κάποιο βαθμό την Ομόνοια του 1959 ως ένα έργο με αντοχή στον χρόνο και συνεπές στην πολιτική των δημόσιων έργων της δεκαετίας του 1960.[52] Ταυτόχρονα όμως με την «επίσημη» όψη, ως έκφραση των εκσυγχρονιστικών οραμάτων της κρατικής πολιτικής, στην πλατεία συνυπάρχει και ο υπόγειος κόσμος των «υποψιασμένων κορμιών», όπως τον περιγράφει ο πεζογράφος Γιώργος Ιωάννου το 1980.[53] Είναι η Ομόνοια της «ερωτικής αναζήτησης» των ομοφυλόφιλων ανδρών, οι οποίοι, από τη δεκαετία του 1950 μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1970, συχνάζουν σε συγκεκριμένα καφενεία και σινεμά γύρω από την πλατεία, αλλά και στα υπόγεια ουρητήρια.[54]

Την ίδια περίοδο, η ομοφυλοφιλική συμπεριφορά μπορεί να γίνει στόχος της αστυνομικής καταστολής, ενώ στο τέλος της δεκαετίας του 1970 θα επιχειρηθεί και η ποινικοποίηση της δημόσιας παρουσίας της.[55]

Από την ανεπίσημη εικόνα της Ομόνοιας δεν λείπουν και οι μετανάστες, αρχικά εσωτερικοί και στη συνέχεια από το εξωτερικό, που από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια έχουν την πλατεία ως σταθερό σημείο αναφοράς. Η γύρω περιοχή, μεταξύ των δεκαετιών 1950 και 1970, διατηρώντας τον λαϊκό της χαρακτήρα, είναι ένας οικονομικά προσιτός τόπος προσωρινής διαμονής, λόγω των φθηνών ξενοδοχείων που υπάρχουν σε αυτήν. Επιπλέον, είναι χαρακτηριστικός τόπος συνάντησης των επαρχιωτών που έρχονται στην Αθήνα, ενώ τα καφενεία της Ομόνοιας και της πλατείας Κοτζιά είναι επαγγελματικές «πιάτσες» για τους μεταπολεμικούς εσωτερικούς μετανάστες που εργάζονται ως οικοδόμοι.[56] Αλλά και τη δεκαετία του 1990, με τη μαζική μετανάστευση πληθυσμών κυρίως από χώρες του πρώην Ανατολικού Μπλοκ, η ίδια περιοχή θα γίνει γι' αυτούς μεταβατικός τόπος υποδοχής και κατοικίας.[57]

Το 1998, ενόψει της διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 και στα πλαίσια του κρατικού οράματος της ενοποίησης των αρχαιολογικών χώρων της Αθήνας, προκηρύσσεται αρχιτεκτονικός διαγωνισμός για τη διαμόρφωση της πλατείας και των μετώπων που την περιβάλλουν, λαμβάνοντας υπόψιν τις κυκλοφοριακές ρυθμίσεις για την κατασκευή του μετρό.[58] Η μελέτη ανατίθεται το 1999 στους αρχιτέκτονες Αριάδνη Βοζάνη, Γρηγόρη Δεσύλα, Μαριαλένα Κατσίκα και Θεόδωρο Τσιατά, η πρόταση των οποίων έχει κερδίσει το πρώτο βραβείο, ωστόσο κατά την υλοποίησή της το 2003 γίνονται τροποποιήσεις που αλλοιώνουν τον σχεδιασμό των δημιουργών.[59] Παρά τις αλλαγές που δέχτηκε και την κριτική που της ασκήθηκε,[60] η μερική εφαρμογή τής βραβευμένης πρότασης κατάφερε να ανατρέψει τον αμιγώς συγκοινωνιακό χαρακτήρα της πλατείας, καταργώντας την περιμετρική κυκλοφορία των οχημάτων και δίνοντας χώρο στην κίνηση και την παρουσία των πεζών σε ένα μεγάλο τμήμα της επιφάνειάς της. (εικόνα 10)

Παράλληλα, από τη δεκαετία του 1990 και ιδιαίτερα από το 2000, ενώ γειτονικές περιοχές «ανανεώνονται» και «αναζωογονούνται» με νέες χρήσεις, η Ομόνοια στη λαϊκή φαντασία αρχίζει να παίρνει την εικόνα ενός κέντρου που βρίσκεται σε υλική και κοινωνική παρακμή. Ταυτίζεται όλο και περισσότερο με την παρουσία διάφορων απόκληρων, όπως μεταναστών και φτωχών, οι οποίοι βρίσκουν στέγη στα φθηνά καταλύματα γύρω από αυτήν, με το όλο και πιο εμφανές πρόβλημα των αστέγων, αλλά και με προϋπάρχουσες δραστηριότητες, όπως το εμπόριο ηρωίνης και την πορνεία.[61] Στη διαμόρφωση αυτής της αντίληψης συμβάλλουν και οι επιχειρήσεις «σκούπα» της αστυνομίας, που έχουν ως στόχο τους μετανάστες και εντείνονται πριν από τους Ολυμπιακούς Αγώνες, επιδιώκοντας τον εξωραϊσμό της δημόσιας «βιτρίνας» της πλατείας και την απώθηση των ανεπιθύμητων στοιχείων σε άλλες, λιγότερο «ορατές» περιοχές.[62] Στα χρόνια που ακολουθούν την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008, η υποβάθμιση της περιοχής συνεχίζεται, ενώ, από μερίδα των ηλεκτρονικών μέσων μαζικής ενημέρωσης, η Ομόνοια προβάλλεται συστηματικά ως τόπος εγκληματικός και επικίνδυνος.[63] Το 2012, στο πλαίσιο του προγράμματος "Rethink Athens", προκηρύσσεται αρχιτεκτονικός διαγωνισμός για την «ανασυγκρότηση του κέντρου της Αθήνας», που προβλέπει την πεζοδρόμηση της οδού Πανεπιστημίου και, μεταξύ άλλων, τον ανασχεδιασμό της Ομόνοιας. [64]Το έργο προκαλεί αντιδράσεις και δημόσιο διάλογο σχετικά με τη σκοπιμότητά του και τελικά ματαιώνεται το 2014, μετά από άρνηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης να το χρηματοδοτήσει, αμφισβητώντας την αναγκαιότητά του στη δεδομένη χρονική συγκυρία.[65]

Συμπεράσματα

Η Ομόνοια, από την πρώτη σχεδιαστική της σύλληψη τον 19ο αιώνα έως και σήμερα, βρέθηκε στο επίκεντρο του κρατικού και του δημαρχιακού ενδιαφέροντος, ως σύμβολο της εκάστοτε εκσυγχρονιστικής πολιτικής. Οι επεμβάσεις που δέχτηκε διαχρονικά, μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: έργα υποδομής που σχετίζονται κυρίως με τις αστικές συγκοινωνίες, και έργα καλλωπισμού που σχετίζονται με την αντίληψη περί αισθητικής του δημόσιου χώρου, χωρίς όμως να υπάρχει απόλυτος διαχωρισμός των παραπάνω. Από τη δεκαετία του 1960 έως και το τέλος του αιώνα, η πλατεία διατηρεί τη μορφή ενός κυκλικού συγκοινωνιακού κόμβου, ο οποίος διακοσμείται με γλυπτική διαμόρφωση που περιλαμβάνει πίδακες νερού. Αυτή η αρχιτεκτονική προσέγγιση αντανακλά μεσοπολεμικές και μεταπολεμικές πολεοδομικές αντιλήψεις, που δίνουν έμφαση στην εξυπηρέτηση της κυκλοφορίας των οχημάτων έναντι της παρουσίας του πεζού στην πόλη. Παράλληλα, η εικόνα της συγκεκριμένης διαμόρφωσης κατά τη δεκαετία του 1960, αποτελεί κομμάτι της επίσημης εθνικής τουριστικής εικονογραφίας. Σχεδόν ταυτόχρονα με την επίσημη εικόνα αναπτύσσεται και ο ανεπίσημος χαρακτήρας της πλατείας, ο οποίος είναι συνδεδεμένος με την παρουσία λαϊκών κοινωνικών

στρωμάτων, περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων και μεταναστών. Αυτή η διάσταση της Ομόνοιας συνδέεται με τη συγκοινωνιακή της λειτουργία, που την καθιστά μεταβατικό τόπο και σημείο αναφοράς. Από τη δεκαετία του 1990, η πλατεία και η γύρω περιοχή βρίσκονται σε μια συνεχή κατάσταση υποβάθμισης, η οποία στην κοινή γνώμη αρχίζει να συνδέεται με σχέση αιτιότητας με την παρουσία ευάλωτων και ευπαθών κοινωνικών ομάδων. Ο ριζικός ανασχεδιασμός της Ομόνοιας στις αρχές του 21ου αιώνα, που ανατρέπει τον αμιγώς κυκλοφοριακό της χαρακτήρα, δεν ανακόπτει την υποβάθμιση, η οποία εντείνεται μετά την οικονομική κρίση στην οποία διέρχεται η χώρα τα επόμενα χρόνια.

Η σημερινή επέμβαση στην Ομόνοια ανήκει στην κατηγορία των έργων αστικού καλλωπισμού, καθώς δε μεταβάλλει τη λειτουργική σχέση της πλατείας με την υπόλοιπη πόλη. Η αρχιτεκτονική της μορφή, η οποία έχει προκύψει μετά από ατομική και ιδιωτική πρωτοβουλία, προβάλλεται ως εκπλήρωση μιας κοινής, αλλά απροσδιόριστης νοσταλγικής επιθυμίας, ενώ ταυτόχρονα συνδέεται με τη μελλοντική τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη. Το σημερινό κυκλικό σχήμα με το σιντριβάνι μπορεί να «διαβαστεί» ως μια ευθεία αναφορά στην κυκλική διαμόρφωση της πλατείας του 1959, η οποία αποτέλεσε και μια επίσημη εικόνα του κρατικού εκσυγχρονισμού. Η συγκεκριμένη αρχιτεκτονική αναφορά αναπαράγει εικονογραφικά μια πολεοδομική αντίληψη που έχει τις ρίζες της στη δεκαετία του 1930 και η οποία σήμερα θεωρείται παρωχημένη. Συνεπώς, η νέα διαμόρφωση έχει έναν διπλά συντηρητικό προσανατολισμό· σε επίπεδο μορφής, αποτυγχάνοντας να ανταποκριθεί στις εκφραστικές απαιτήσεις της σύγχρονης εποχής, στρέφεται στο παρελθόν αναζητώντας εκεί το μορφολογικό της λεξιλόγιο, ενώ, σε επίπεδο νοήματος, αδυνατώντας να αποτυπώσει την πολυπλοκότητα της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας, τα προβλήματα και τις δομικές κοινωνικές αλλαγές που έχουν ήδη συντελεστεί, προτείνει την «παρηγοριά» μέσω της επιστροφής σε μια Ομόνοια «όπως παλιά». Επιπλέον, η κατά παραγγελία αρχιτεκτονική αναφορά σε ένα συγκεκριμένο κομμάτι της ιστορίας ενός τόπου, το οποίο «κεφαλαιοποιείται» στο παρόν ως παράγωγο της ατομικής βούλησης, είναι ασύμβατη με την έννοια του κοινού. Ιδιαίτερα όταν η εκ νέου νοηματοδότηση του παρελθόντος περιλαμβάνει και τον εξαγνισμό του από διάφορα ανεπιθύμητα κοινωνικά συμφραζόμενα, ο δημόσιος κοινόχρηστος χώρος της πόλης μπορεί εύκολα να μετατραπεί από κοινό αγαθό σε έκφραση κυριαρχίας.

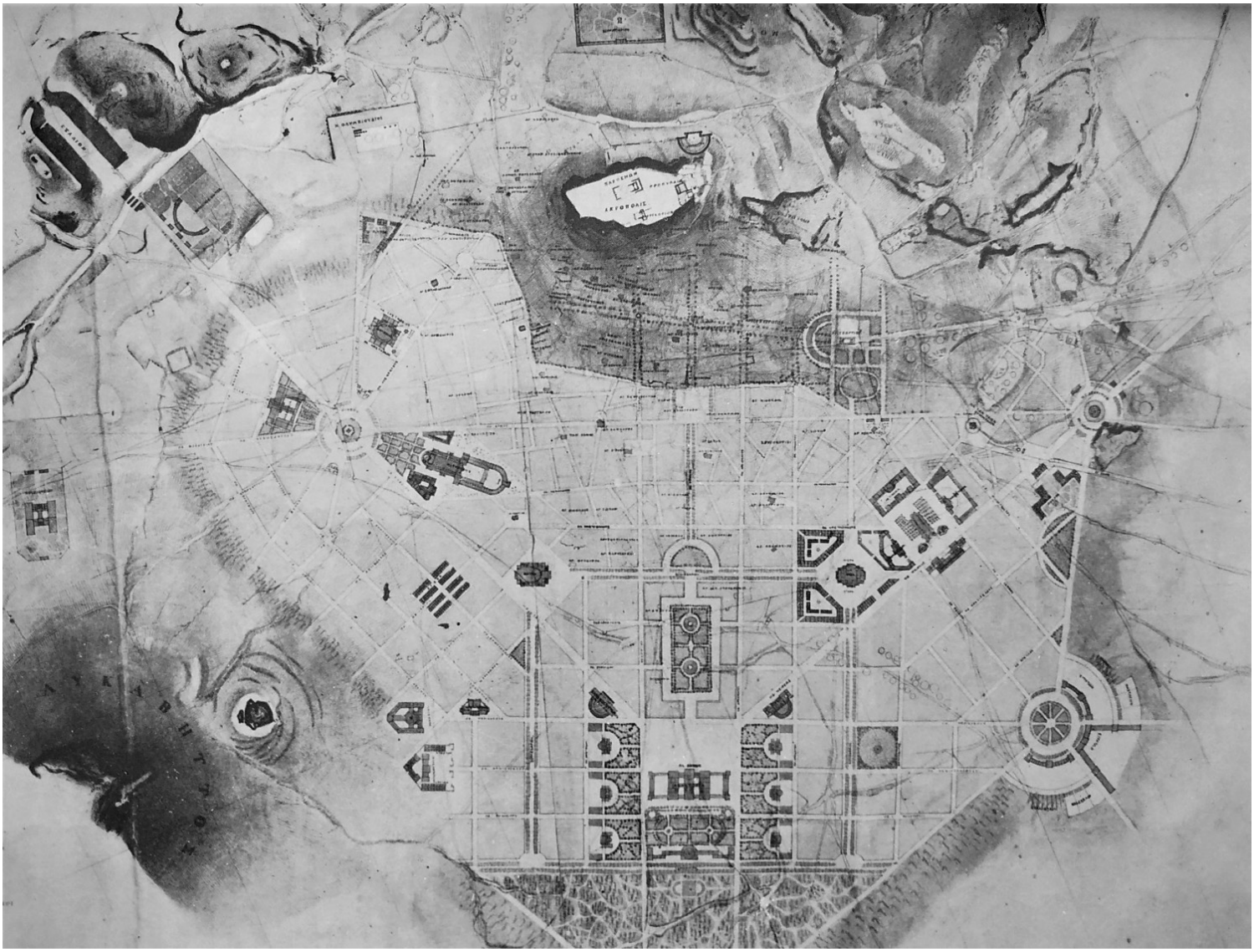
Ευχαριστίες
Ευχαριστώ τον Ανδρέα Γιακουμακάτο για τα χρήσιμα σχόλια και τις παρατηρήσεις του.

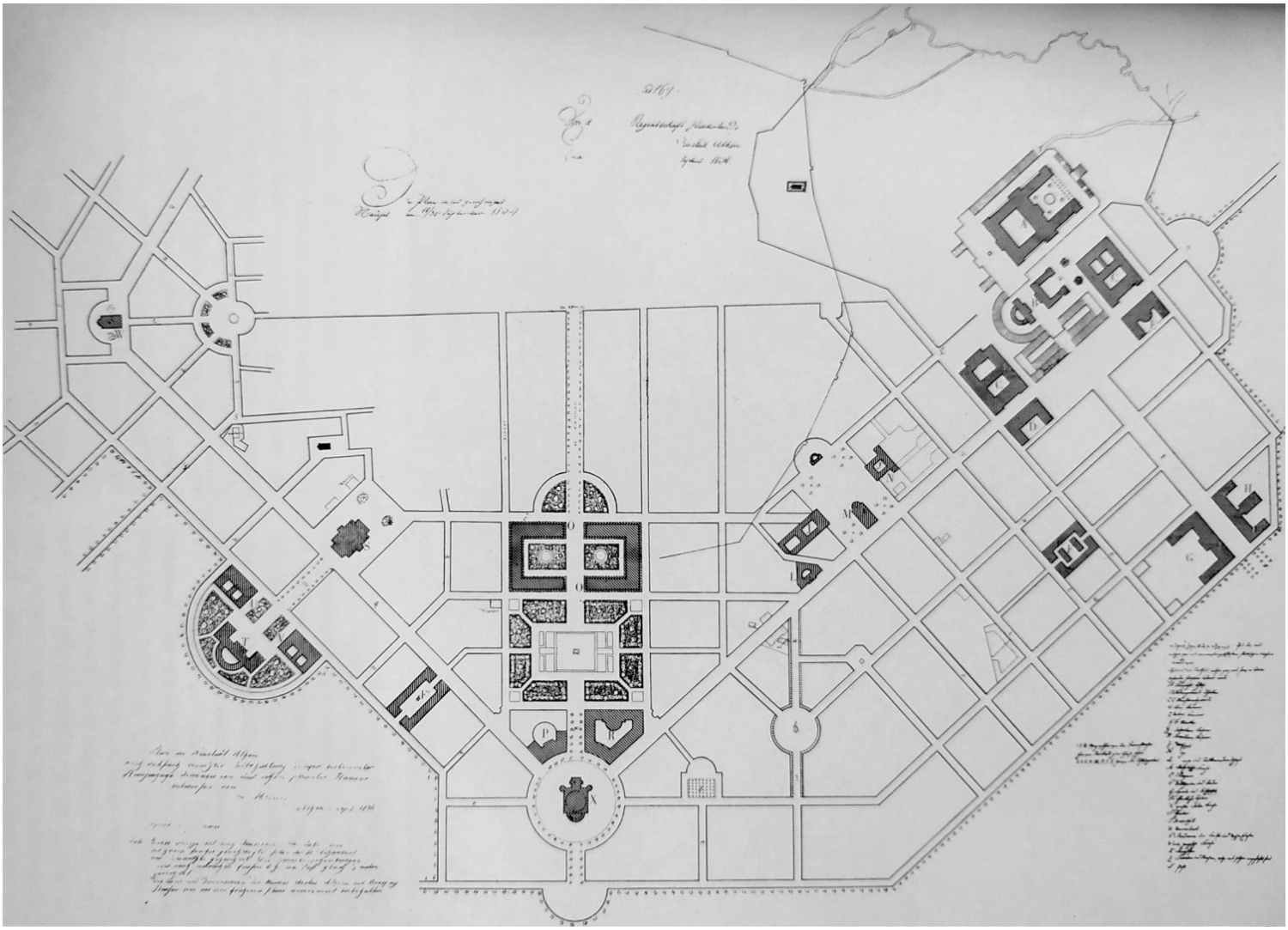
Εικόνα 1. Φωτογραφία του Νίκου Πηλού που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό "Κ" της Καθημερινής με τη λεζάντα: «Λίγες εβδομάδες πριν από την ολοκλήρωση της ανάπλασης, ο Κώστας Μπακογιάννης επισκέπτεται την πλατεία Ομονοίας για να επιβλέψει τις εργασίες.»
Πηγή εικόνας: https://www.kathimerini.gr/106...

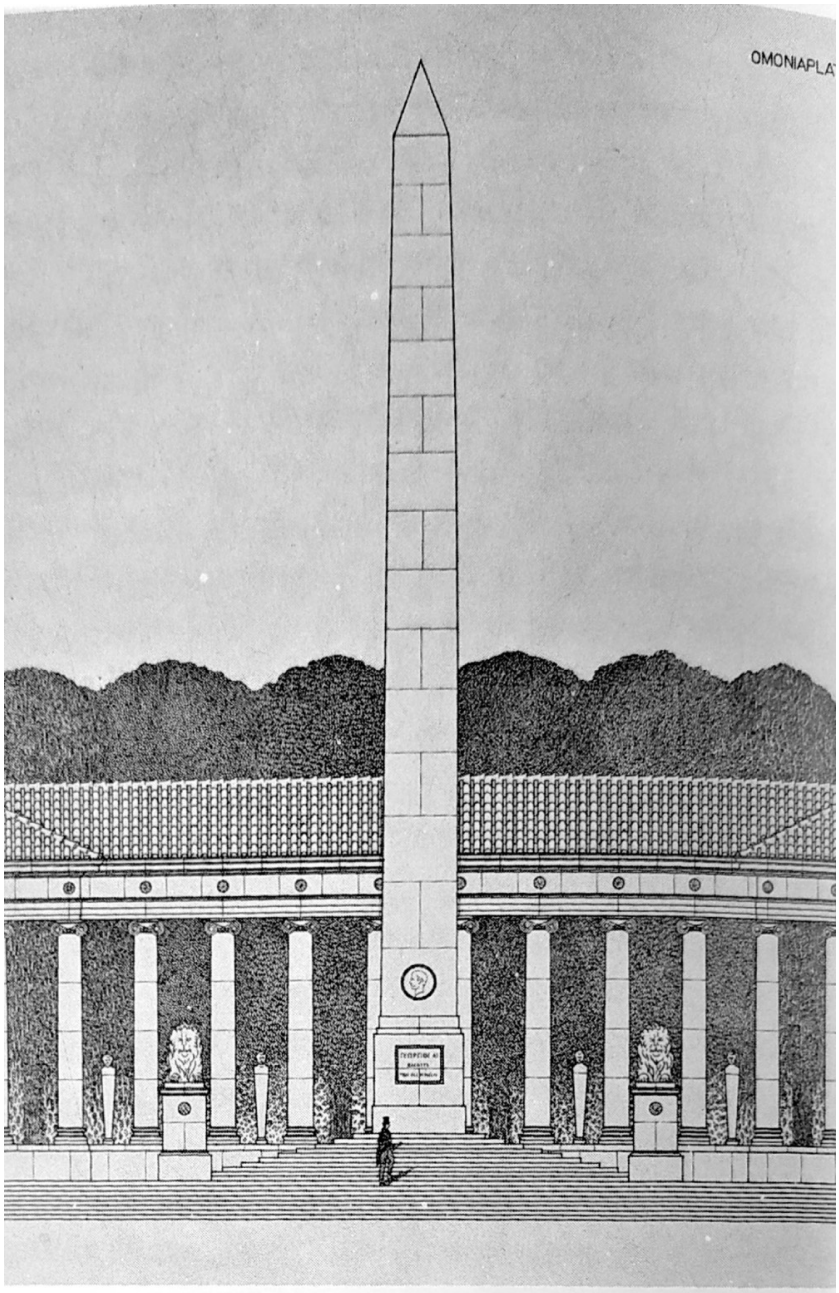
Εικόνα 2. Στιγμιότυπα από το βίντεο δοκιμαστικής λειτουργίας του νέου σιντριβανιού, που αναρτήθηκε στον λογαριασμό instagram του Κώστα Μπακογιάννη (kostasbakoyannis) στις 20-2-2020.
Πηγή εικόνας: https://www.instagram.com/p/B8...

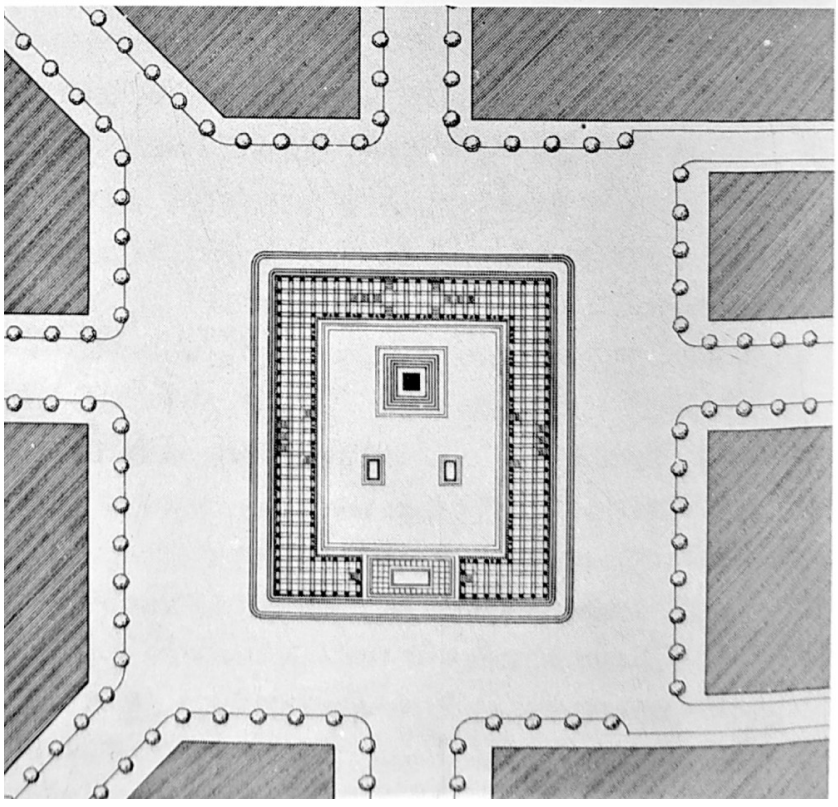

Εικόνα 3. Το σχέδιο των Κλεάνθη και Schaubert του 1833.
Πηγή εικόνας: Κώστας Η. Μπίρης, Αι Αθήναι: Από του 19ου εις τον 20όν αιώνα (Αθήνα: Καθίδρυμα πολεοδομίας και ιστορίας των Αθηνών, 1966), 33.

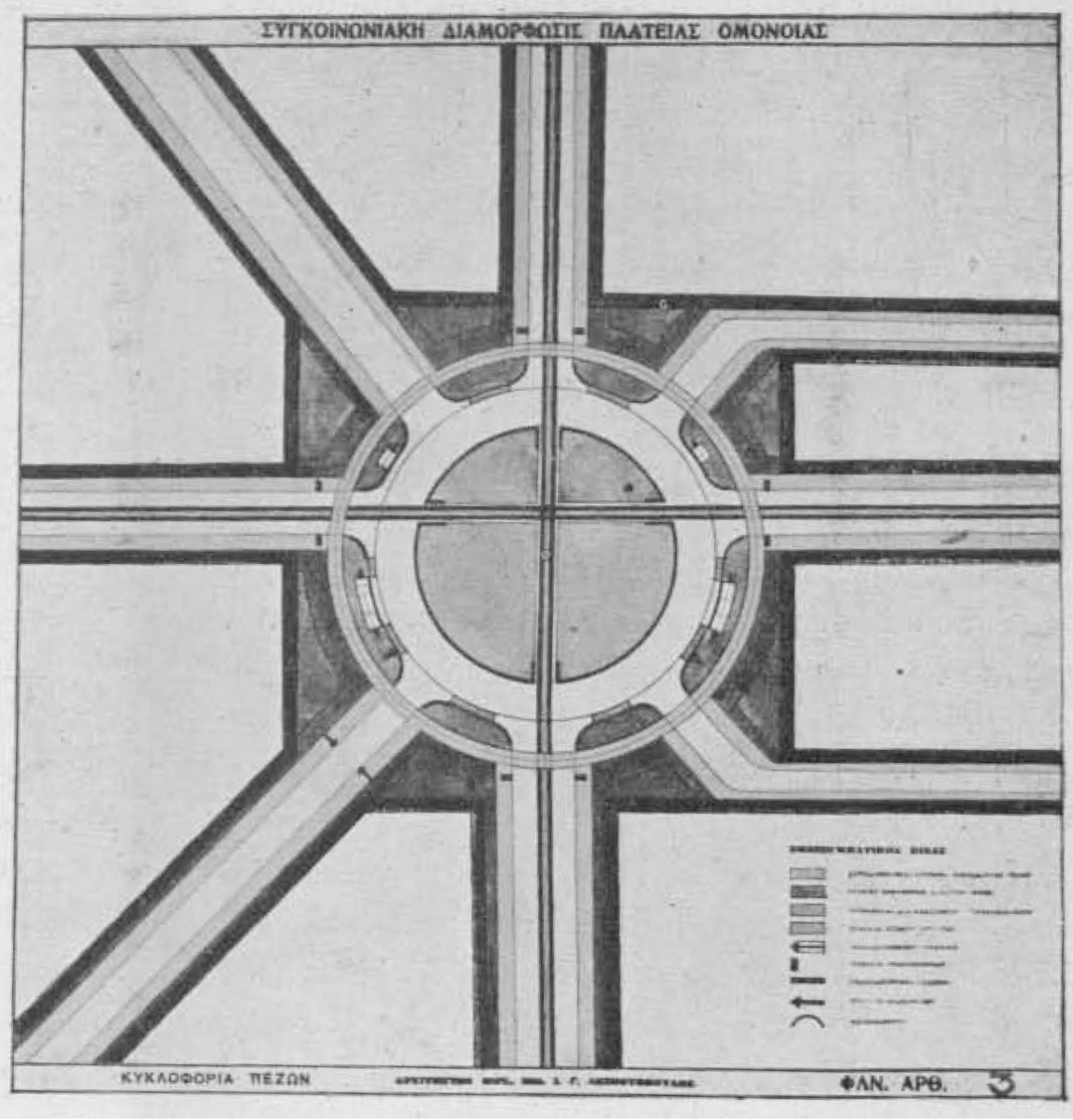

Εικόνα 4. Το σχέδιο του Klenze του 1834.
Πηγή εικόνας: Κώστας Η. Μπίρης, Αι Αθήναι: Από του 19ου εις τον 20όν αιώνα (Αθήνα: Καθίδρυμα πολεοδομίας και ιστορίας των Αθηνών, 1966), 37.

OMONIAPLA

Εικόνα 5. Το σχέδιο του Hoffmann για την Ομόνοια του 1908-1910.
Πηγή εικόνας: Κώστας Η. Μπίρης, Αι Αθήναι: Από του 19ου εις τον 20όν Αιώνα (Αθήνα: Καθίδρυμα πολεοδομίας και ιστορίας των Αθηνών, 1966), 276.

Εικόνα 6. Η πρόταση του Δεσποτόπουλου για την Ομόνοια, δημοσιευμένη στα Τεχνικά Χρονικά το 1932.
Πηγή εικόνας: http://library.tee.gr/digital/techr/1932/techr_1932_1_7_337.pdf.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ
ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΩΝ
ΚΑΙ ΔΗΜ. ΕΡΓΩΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΕΡΓΑ ΑΘΗΝΩΝ

Α. ΣΠΑΝΟΣ - Π. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ
Ἀρχιτέκτονες — Πολεοδόμοι
Σ. ΚΟΚΚΟΛΙΑΔΗΣ, Ἀρχιτέκτων

Ἀπό τό εὐρύ πρόγραμμα ἔργων εἰς τό λεκανοπέδιον τῶν Ἀθηνῶν τοῦ Ὑπουργείου Δημ. Ἔργων δημοσιεύομεν συνοπτικῶς τά σχέδια δύο ἐκ τῶν κυριωτέρων, τῆς Πλατείας Ὁμονοίας καί τῆς Πλατείας Κλαυθμῶνος. Εἰς προσεχές τεῦχος θά δημοσιευθῆ ἀναλυτικῶς ἕνα ἕκαστον τῶν ἔργων αὐτῶν μέ περισσοτέρας λεπτομερείας.

Τό ἔργον τῆς Πλατείας Ὁμονοίας ἀποτελεῖται α) ἀπό τήν ἐπιφανειακήν διαμόρφωσιν αὐτῆς κατά τρόπον ποῦ νά ἐξυπηρετῆ τήν κυκλοφορίαν τῶν ὀχημάτων καί τῶν πεζῶν: Οὕτω, τά μέν ὀχήματα θά κινοῦνται περιξ νησίδος εἰς τό κέντρον τῆς Πλατείας— διαμορφουμένης καταλλήλως κατόπιν ἀρχιτεκτονικοῦ διαγωνισμοῦ — οἱ δέ πεζοί θά κυκλοφοροῦν ἐπί τῶν διευρυνομένων πεζοδρομίων ἤ διά τῶν ὑπογείων διαβάσεων, καί β) ἀπό τήν ὑπόγειον διαρρύθμισιν πού περιλαμβάνει διαβάσεις πεζῶν, καταστήματα καί περίπτερα, Ταχυδρομεῖον, Τηλεγραφεῖον καί Τηλεφωνικούς θαλάμους, ἀναψυκτήριον, γραφεῖον τουριστικῶν πληροφοριῶν, αἴθουσαν ἐκπαιδεύσεως ἀποσκευῶν, καλλωπιστήρια, νέα ἐκδοτήρια. Ἡ κάθοδος καί ἄνοδος ἐπί ἑνός ὑπογείου χώρου θά γίνεται τόσον διά κινουμένων ὅσον καί διά σταθερῶν κλιμάκων. Οἱ πεζοί θά δύνανται ἀπό τό ἕνα σημεῖον τῆς Πλατείας νά πηγαίνουν εἰς ἓν ἕτερον, χωρίς νά διασταυροῦνται μέ ὀχήματα εἰς τήν ἐπιφάνειαν, χρησιμοποιοῦντες τάς ὀκτώ εἰσόδους - ἐξόδους πρός τάς ὑπογείους διαβάσεις.

Εἰς τήν Πλατεῖαν Κλαυθμῶνος ἐμελετήθη ἡ ἐπιφανειακή διαμόρφωσις αὐτῆς ἡ ὁποία περιλαμβάνει τμῆμα τῆς Πλατείας εἰς τό ἐπίπεδον τῆς ὁδοῦ Σταδίου καί ἕτερον εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον διαμορφωμένον εἰς κῆπον.

Κάτω ἀπό τό πρῶτον τμῆμα διεμορφώθη σταθμός αὐτοκινήτων εἰς δύο ὀρόφους, χωρητικότητος 500 περίπου αὐτοκινήτων.

Τό ἔργον αὐτό ἀποσκοπεῖ εἰς τόν ἐξωραϊσμόν τῆς κεντρικωτέρας Πλατείας τῶν Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία ἔμεινεν ἀδιαμόρφωτη μετά τήν κατεδάφισιν τοῦ κτιρίου τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν καί εἰς τήν ἀπομάκρυνσιν τῶν αὐτοκινήτων τά ὁποῖα σταθμεύουν ἐπί τῆς Πλατείας, ἐξυπηρετοῦν οὕτω τήν κυκλοφορίαν τῶν ὀχημάτων καί τῶν πεζῶν.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Ταχυδρομεῖον, 2. Πληροφορίαι τουρισμοῦ, 3. Αἴθουσα ἐκδοτηρίων, 4. Ἀναψυκτήριον, 5. Γραφεῖον παραδόσεως ἀποσκευῶν, 6. Τηλεφωνικοί θάλαμοι, 7. Καλλωπιστήρια ἀνδρῶν καί γυναικῶν, 8. Ἔλεγχος Ε.Η.Σ., 9. Καταστήματα, 10. Ὑποσταθμός.

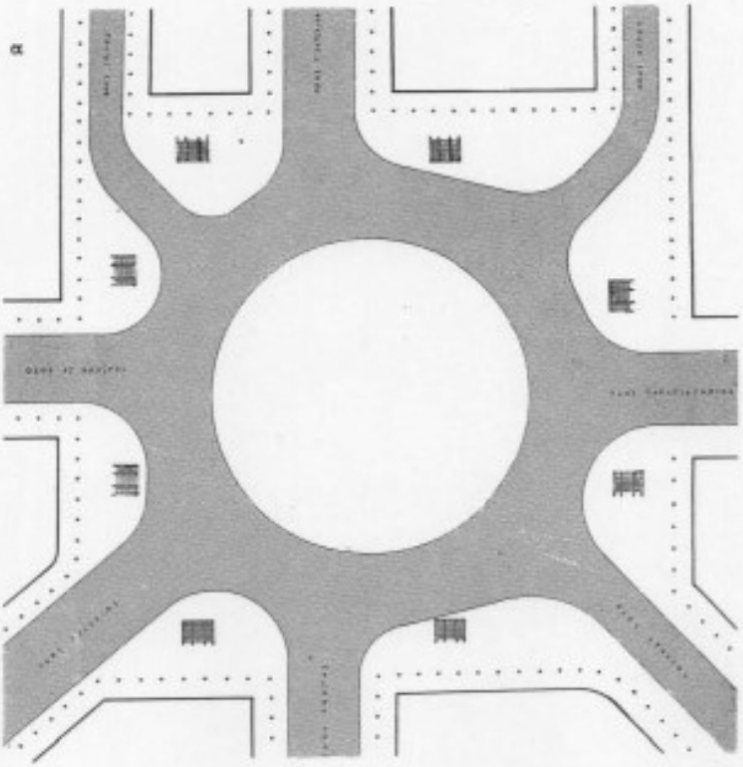
α Κάτοψις ἐπιφανείας.

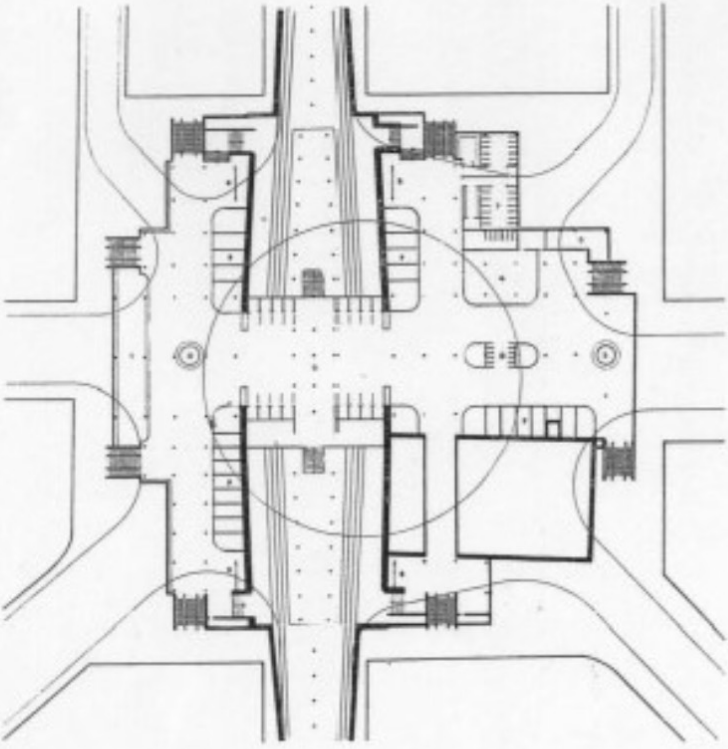
β Κάτοψις ὑπογείου.

γ Τομή.

ΠΛΑΤΕΙΑ ΟΜΟΝΟΙΑ

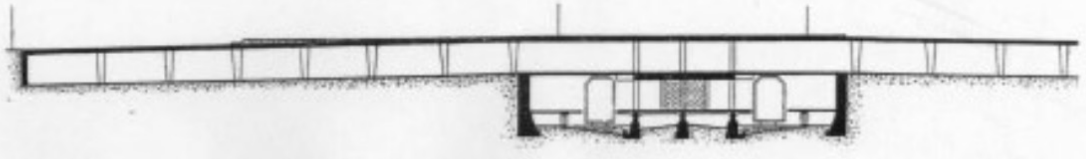
α

β

γ

Εικόνα 7. Σελίδα από το περιοδικό Αρχιτεκτονική, όπου παρουσιάζονται τα σχέδια από τις δυο στάθμες της πλατείας το 1957. Πηγή εικόνας: http://library.tee.gr/digital/...

ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΥ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΩΝ
ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΡΓΩΝ
Ὑπηρεσία Οἰκισμοῦ

Προκήρυξις Καλλιτεχνικοῦ Διαγωνισμοῦ διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς κεντρικῆς νησίδος τῆς Πλατείας Ὁμονοίας.

Τὸ Ὑπουργεῖον Συγκοινωνιῶν καὶ Δημοσίων Ἔργων προκηρύσσει Πανελλήνιον Καλλιτεχνικὸν Διαγωνισμὸν μεταξὺ τῶν Ἀρχιτεκτόνων καὶ Γλυπτῶν διπλωματούχων Ἀνωτάτων Σχολῶν ἡμεδαπῆς ἢ ἀλλοδαπῆς, μελῶν τοῦ Τεχνικοῦ Καλλιτεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου τῆς Ἑλλάδος, διὰ τὴν μελέτην διαμορφώσεως τῆς κεντρικῆς νησίδος τῆς Πλατείας Ὁμονοίας.

Διδόμενα Βραβεῖα.

1ον 40 000
2ον 20 000
3ον 10.000

Προθεσμία ὑποβολῆς ἡ 1η Σεπτεμβρίου 1958.

Οἱ ἐνδιαφερόμενοι δύνανται νὰ λαμβάνωσι γνῶσιν τῶν εἰδικῶν ὅρων τῆς προκηρύξεως προσερχόμενοι εἰς τὸ Κατάστημα τοῦ Ὑπουργείου Συγκοινωνιῶν καὶ Δημ. Ἔργων (Ὑπηρεσία Οἰκισμοῦ, Δ)νσις Ε2/2, 4ος ὄροφος) ἑκάστην Δευτέραν καὶ Παρασκευὴν καὶ ὥρας 12 -14.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 19.7.1958
Ἐκ τοῦ Ὑπουργείου Συγκ. καὶ Δ.Ε.

Εικόνα 8. Προκήρυξη αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για τη διαμόρφωση της κεντρικής νησίδας της Ομόνοιας στα Τεχνικά Χρονικά το 1958
Πηγή εικόνας: http://library.tee.gr/digital/techr/1958/1958_gened/techr_1958_157_158_39.pdf.

ΤΑ ΕΡΓΑ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΟΜΟΝΟΙΑΣ

ΜΕΛΕΤΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΩΝ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΡΓΩΝ

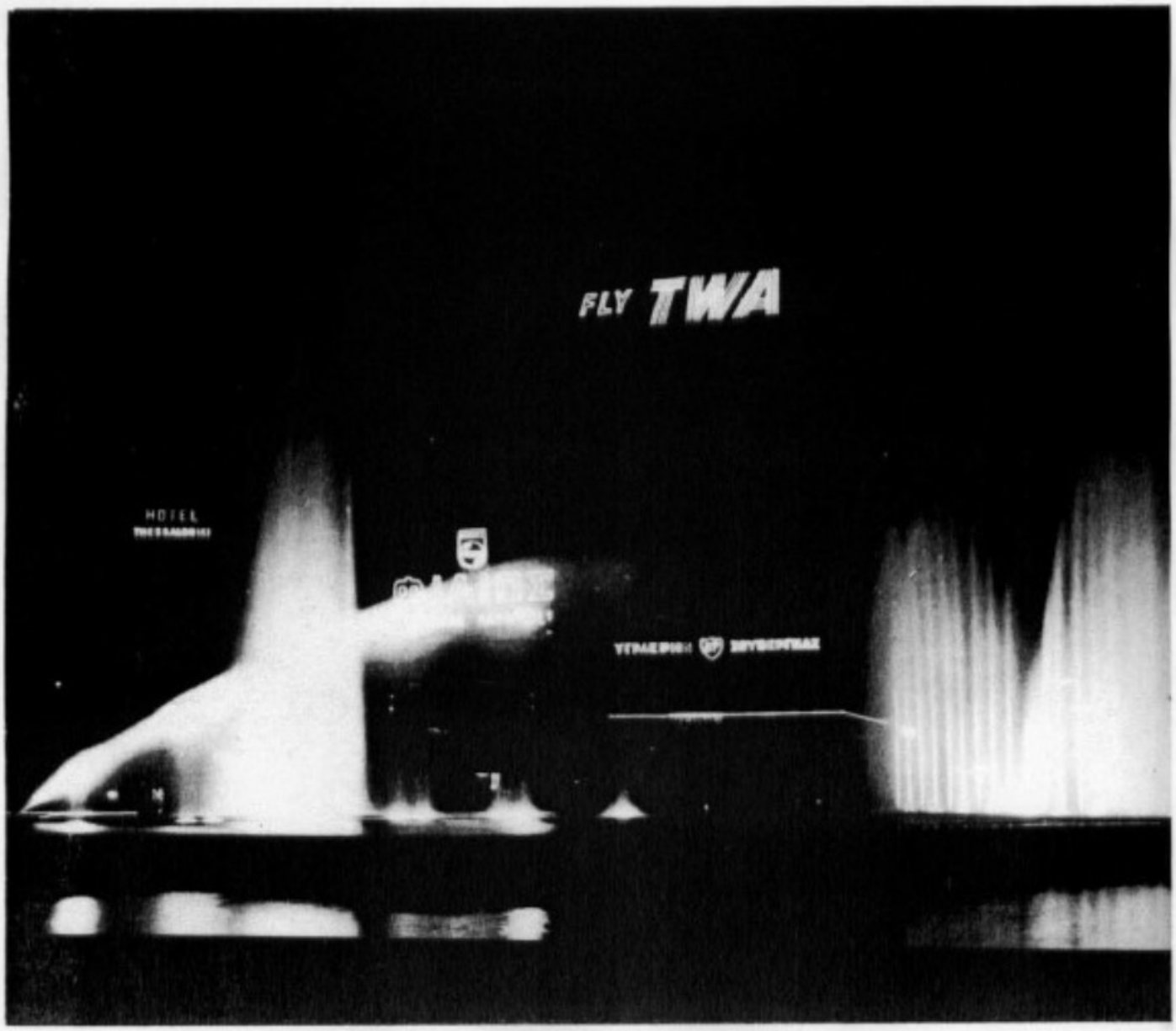
Τὸ σημείωμα ποὺ δημοσιεύομε κατωτέρω συνετάχθη βάσει στοιχείων τῆς Ὑπηρεσίας Μελετῶν τοῦ Ὑπουργείου Συγκοινωνιῶν καὶ Δημοσίων Ἔργων.

Οἱ λόγοι ποὺ ἐπέβαλαν τὴν διαμόρφωση τῆς πλατείας Ὁμονοίας ἦταν κυρίως κυκλοφοριακοὶ καὶ πολεοδομικοί. Ἡ συρροὴ πεζῶν καὶ ὀχημάτων στὸ κατάστρωμα τῆς παλιᾶς πλατείας εἶχε δημιουργήσει ἕνα ὀξὺ κυκλοφοριακὸ πρόβλημα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ θεωρῆται τὸ τμῆμα αὐτὸ τῶν Ἀθηνῶν ἀδιάβατο γιὰ τὰ ὀχήματα καὶ ἐπικίνδυνο γιὰ τοὺς πεζούς. Μὲ τὴν δημιουργία τῶν ὑπογείων διαβάσεων καὶ τὴν τοποθέτηση κυλιομένων κλιμάκων στὶς εἰσόδους καὶ ἐξόδους οἱ πεζοὶ ἀποφεύγουν ἀσκοπες περιπλανήσεις προκειμένου νὰ διασχίσουν τὴν ἐπιφάνειαν τῆς πλατείας ἐπιταχύνοντες τὴν διαδρομή τους ἐνῶ τὰ ὀχήματα μποροῦν νὰ κινοῦνται μὲ ἄνεση καὶ χωρὶς διακοπές.

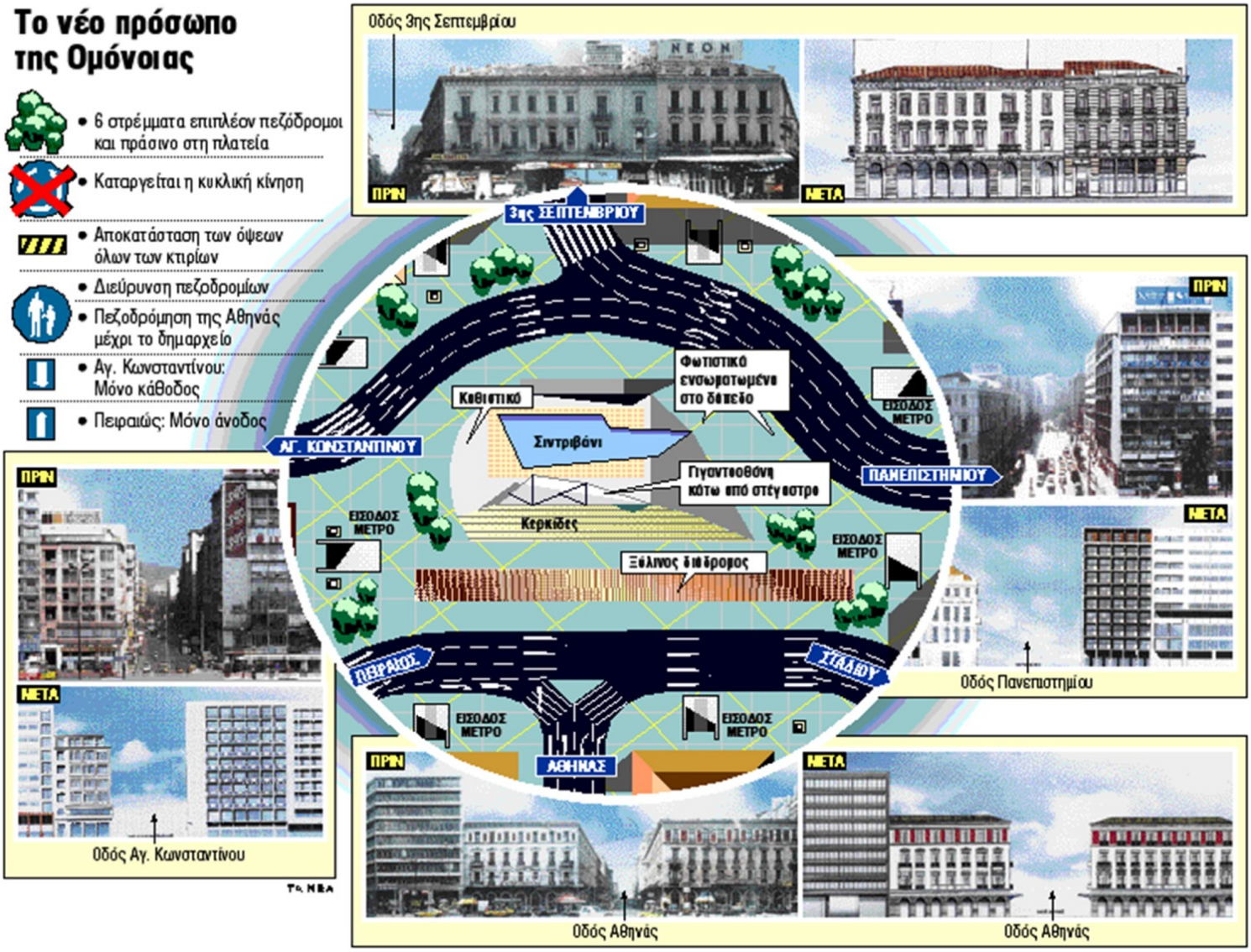
Στοὺς ὑπογείους χώρους ὑπάρχουν καταστήματα καὶ προθῆκες προορισμένα μὲ τὴν ἐνοικίασή τους νὰ ἀποπληρώσουν τὸ ὅλον ἔργον. Ἕνας πρόσθετος λόγος ποὺ ἐπέβαλε τὴν τοποθέτηση κυλιομένων κλιμάκων ἦταν καὶ ἡ προσέλκυση πελατείας γιὰ τὰ ὑπόγεια αὐτὰ καταστήματα. Ἡ στρεβλότης τῆς ἐπιφανείας ἐπέβαλε στὴν μελέτη τὴν πρόβλεψη τροποποιήσεως τῆς μελλοντικῆς στάθμης τοῦ ἡμικυκλίου Ἀθηνᾶς—Πανεπιστημίου—Γ' Σεπτεμβρίου, σὲ ὑψηλότερη στάθμη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κτίζονται ἤδη δύο κτήρια. Γιὰ τὴν μεταβατικὴ αὐτὴ περίοδο κατεσκευάσθησαν 1—2 βαθμίδες, δεδομένου ὅτι οἱ κυλιόμενες κλίμακες δὲν θὰ μποροῦσαν ἀργότερα νὰ μεταβληθοῦν. Ἡ μελέτη προβλέπει τὴν δυνατότητα κατασκευῆς σήραγγος ὑπογείου σιδηροδρόμου κατὰ τὴν κατεύθυνση Πανεπιστημίου—Ἁγίου Κωνσταντίνου. Τοῦτο εἶναι βέβαιον ὅτι θὰ χρησιμοποιηθῆ ὅταν γίνη τὸ δίκτυον τοῦ ὑπογείου σιδηροδρόμου.

Στὸ ὑπόγειο τμῆμα κατεσκευάσθησαν καταστήματα καὶ ἐγκαταστάσεις ἐξυπηρετοῦσαι τὸ κοινὸν ποὺ καταλαμβάνουν ἐπιφάνεια 1.200 τ.μ. περίπου, ἤτοι προθῆκες, πλήρεις ἐγκαταστάσεις τηλεγραφείου, ταχυδρομείου, τηλεφωνικοῦ κέντρου ἀστικῶν καὶ ὑπεραστικῶν τηλεφωνημάτων, κυλικείον, λουτρά, ἀποχωρητήρια, γραφεῖον τουριστικῶν πληροφοριῶν τοῦ Ε.Ο.Τ. καὶ χῶρον γιὰ διαφημιστικὰ πανώ. Οἱ οἰκονομικοὶ πόροι διὰ τὸ ἔργο τῆς Ὁμονοίας ἐλήφθησαν ἀπὸ τὰ εἰσιτήρια τῶν λεωφορείων - δεδομένου ὅτι εἶναι ἔργον κυκλοφοριακόν - καὶ ἀπὸ δάνειον τοῦ Ταμείου Παρακαταθηκῶν καὶ Δανείων. Δὲν ἔγινε ἐπιβάρυνση τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ παρὰ διὰ τοὺς μισθοὺς τῶν ἐργασθέντων Δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ τὰ γενικὰ ἔξοδα τῶν ἁρμοδίων Ὑπηρεσιῶν. Πιστεύεται ὅτι ἡ δαπάνη κατασκευῆς θὰ ἀποπληρωθῆ ἐντὸς 15ετίας ἀπὸ τὴν ἐνοικίαση τῶν καταστημάτων καὶ προθηκῶν.

Κατεβλήθη ἰδιαίτερη προσπάθεια γιὰ τὴν χρησιμοποίηση ἐγχωρίων ὑλικῶν μὲ τὴν ἐξαίρεση ὡρισμένων κεραμεικῶν ὅπως τοῦ δαπέδου λόγω τῶν ἰδιαιτέρων ἀπαιτήσεων σκληρότητος καὶ ἀντοχῆς στὴν τριβή. Οἱ κολῶνες ἔχουν ἐπένδυση μωσαϊκοῦ ἀπὸ ἐγχώρια ὑλικά. Τὰ πλαίσια τῶν προθηκῶν εἶναι ἀπὸ ἀλουμίνιο μὲ εὐρωπαϊκὴ διατομὴ καὶ κατεσκευάσθησαν στὴν Ἑλλάδα. Ἡ σύνθεση γιὰ τὴν ἐπιφάνεια εἶναι ἐλλειπής. Δὲν ἔχει συμπληρωθῆ μὲ τὰ πλαστικὰ στοιχεῖα ποὺ προβλέπει ἡ μελέτη. Ὁ ἀριθμὸς τῶν πιδάκων οἱ ὁποῖοι εἶναι ρυθμιζόμενοι, προβλέπεται ὅτι θὰ αὐξηθῆ μὲ τὴν προσθήκη μικροτέρων στὴν ἐσωτερικὴ ζώνη καὶ μὲ κατεύθυνση πρὸς τὸ ἐσωτερικό.

Εικόνα 9. Παρουσίαση των ολοκληρωμένων έργων στην Ομόνοια στο περιοδικό Αρχιτεκτονική το 1959.
Πηγή εικόνας: http://library.tee.gr/digital/...

Εικόνα 10. Διαγραμματική παρουσίαση της βραβευμένης πρότασης Βοζάνη, Δεσύλα, Κατσίκα και Τσιατά, στην εφημερίδα Τα Νέα, το 2001.
Πηγή εικόνας: https://www.tanea.gr/2001/02/2...

Σημειώσεις

[1] Από συνέντευξη του δημάρχου της Αθήνας, Κώστα Μπακογιάννη, σχετικά με την ανάπλαση της Ομόνοιας. Βλ. Κ. Μπακογιάννης, "Κώστας Μπακογιάννης στο ΘΕΜΑ: Η Ομόνοια είναι μόνο η αρχή," συνέντευξη στη Ματίνα Ηρειώτου, *Πρώτο Θέμα*, Φεβρουάριος 25, 2020, https://www.protothema.gr/greece/article/978289/kostas-bakogiannis-sto-thema-i-omonoia-einai-mono-i-arhi/.

[2] Ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών, τον Δεκέμβριο του 2019, ανέπτυξε πρωτοβουλία για να ξεκινήσει «μία πορεία αναγέννησης της Ομόνοιας, με αφορμή την ανάπλαση της πλατείας από το Δ. Αθηναίων». Η πρωτοβουλία του ΕΣΑ αυτοπροσδιορίστηκε από το όραμα «να γίνει η Ομόνοια όπως παλιά». Βλ. ΕΣΑ (Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών), "Δελτίο τύπου: πρωτοβουλία του Ε.Σ.Α για «να γίνει η Ομόνοια όπως παλιά»," Δεκέμβριος 23, 2019, https://www.esathena.gr/el/protoboylia-toy-esa-gia-na-ginei-i-omonoia-opos-palia.

[3] Η παρουσίαση της ανάπλασης της πλατείας στα μέσα μαζικής ενημέρωσης ξεκίνησε πριν τα επίσημα εγκαίνιά της, και σε αρκετές περιπτώσεις συνοδεύτηκε από ιστορικές φωτογραφίες προηγούμενων διαμορφώσεων και από φωτογραφικά αφιερώματα-ιστορικές αναδρομές. Βλ. ενδεικτικά: Σ. Χρήστου, "Πλατεία Ομονοίας: πώς θα γίνει η εμβληματική πλατεία της Αθήνας," Τα Νέα, Ιανουάριος 28, 2020, https://www.tanea.gr/2020/01/28/greece/plateia-omonoias-pos-tha-ginei-i-emvlimatiki-plateia-tis-athinas/., Ν.

Γεωργελέ, "Πλατεία Ομονοίας, εν αναμονή…," *Athensvoice*, Φεβρουάριος 19, 2020, https://www.athensvoice.gr/life/urban-culture/athens/623219_plateia-omonoias-en-anamoni. και "Η πλατεία Ομονοίας στο πέρασμα των χρόνων - οι καλύτερες και πιο σπάνιες φωτογραφίες," *Lifo*, Φεβρουάριος 21, 2020, https://www.lifo.gr/articles/athens_articles/270910/h-plateia-omonoias-sto-perasma-ton-xronon-oi-kalyteres-kai-pio-spanies-fotografies.

[4] Οι εργασίες ξεκίνησαν ως έργα συντήρησης και βελτίωσης της υφιστάμενης διαμόρφωσης της πλατείας από την προηγούμενη δημοτική αρχή, και στην πορεία, αιφνιδιαστικά, μετατράπηκαν σε ανάπλαση με ριζικό ανασχεδιασμό από την επόμενη δημοτική αρχή. Βλ. Μ. Λογοθέτη, "Το νέο φουστάνι της πλατείας Ομονοίας," *Η Καθημερινή*, Φεβρουάριος 14, 2020, https://www.kathimerini.gr/1064774/gallery/epikairothta/ellada/to-neo-foystani-ths-plateias-omonoias. και Γ. Επτακοίλη, "Κάτι τρέχει στην πλατεία Ομονοίας…," *Η Καθημερινή*, Φεβρουάριος 1, 2020, https://www.kathimerini.gr/1062942/gallery/politismos/polh/kati-trexei-sthn-plateia-omonoias.

[5] Για παράδειγμα, βλ. Γ. Επτακοίλη, "Κάτι τρέχει." και Μ. Ντάνου, "Κώστας Μπακογιάννης: έξι μήνες δήμαρχος," Περιοδικό "Κ", Η Καθημερινή, Μάρτιος 8, 2020, https://www.kathimerini.gr/1067291/gallery/periodiko-k/an8rwpoi/kwstas-mpakogiannhs-e3i-mhnes-dhmarxos.

[6] Ο σύλλογος αρχιτεκτόνων (ΣΑΔΑΣ – ΠΕΑ) με ανακοίνωσή του εξέφρασε την ανησυχία του για την έκταση των επεμβάσεων στην πλατεία Ομονοίας και για την απουσία θεσμικών γνωμοδοτήσεων από τις 14-3-2019, δηλαδή πριν ακόμα αναλάβει η σημερινή δημοτική αρχή. Με ανοιχτή επιστολή προς τον σημερινό δήμαρχο, Κώστα Μπακογιάννη, έθεσε ζήτημα αυθαιρεσίας «ως προς την τήρηση των νόμων και της θεσμικής διαδικασίας». Βλ. "Ανακοίνωση ΣΑΔΑΣ – ΠΕΑ σχετικά με τις εργασίες που εκτελούνται στην πλατεία Ομονοίας," ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, Μάρτιος 14, 2019, https://www.sadas-pea.gr/anakoinosi-sadas-pea-schetika-me-tis-ergasies-poy-ekteloyntai-stin-plateia-omonoias/. και "Ανοιχτή επιστολή προς τον Δήμαρχο Αθηναίων με θέμα: πλατεία Ομονοίας, 'παρέμβαση σε δημόσιο κοινόχρηστο χώρο'," ΣΑΔΑΣ – ΠΕΑ, Φεβρουάριος 13, 2020, https://www.sadas-pea.gr/anoichti-epistoli-pros-ton-dimarcho-athinaion-me-thema-plateia-omonoias-paremvasi-se-dimosio-koinochristo-choro/.

[7] Οι δωρητές του έργου είναι το ίδρυμα Λασκαρίδη, η Fontana fountains, η Ηλέκτωρ ΑΕ, το ίδρυμα Ωνάση, η Τομή ΑΒΕΤΕ, η Landco ΕΠΕ, η Argohoum ΑΕ, η Kergon ΙΚΕ και η Green Code – Γ. Χ. Μπακούλας & ΣΙΑ ΕΕ. Βλ. Ντάνου, "Κώστας Μπακογιάννης."

[8] Για το ζήτημα της ιδιωτικής χορηγίας και της μη διενέργειας αρχιτεκτονικού διαγωνισμού στην περίπτωση της Ομόνοιας, βλέπε την παρέμβαση του Σταύρου Μαρτίνου στο Επτακοίλη, "Κάτι τρέχει." και Γ. Παπαγκίκας, " Ένα σιντριβάνι (αντί) για την πλατεία Ομονοίας," *www.akea2011.com*, Φεβρουάριος 20, 2020, https://akea2011.com/2020/02/20/anti-omonoia/.

[9] Αν και η περίπτωση του κέντρου της Αθήνας παρουσιάζει θεμελιώδεις διαφορές από το μοντέλο του «αστικού εξευγενισμού»(gentrification), υπάρχουν κάποιες περιοχές του που μπορούν να αναλυθούν υπό αυτό το πρίσμα. Μια γενική κριτική στην ευρύτερη διαδικασία που συνοδεύει τα αποσπασματικά έργα αστικών αναπλάσεων που γίνονται με στόχο την αναβάθμιση «υποβαθμισμένων» περιοχών, είναι ότι προκαλούν τη στοχοποίηση των κοινωνικά ευάλωτων και οικονομικά αδύναμων ομάδων που κατοικούν εκεί, για προϋφιστάμενα προβλήματα, τον εκτοπισμό τους, λόγω της επακόλουθης αύξησης της αξίας γης, και τελικά τη χωρική μετάθεση σύνθετων προβλημάτων χωρίς την επίλυσή τους. Βλ., Θ. Μαλούτας, "Η υποβάθμιση του κέντρου της Αθήνας και οι επιλογές περιοχής κατοικίας από τα υψηλά και μεσαία στρώματα," στο *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, επ. Θ. Μαλούτας et al. (Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών & Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, 2013), 34-6, 46-50, https://www.ekke.gr/services/publication/to-kentro-tis-athinas-os-politiko-diakiveuma., Γ. Αλεξανδρή, "«Εξευγενισμός» (gentrification) στις γειτονιές του αθηναϊκού κέντρου," *www.athenssocialatlas.gr*, Δεκέμβριος 2015, τελευταία πρόσβαση Μάρτιος 27, 2020. και Παπαγκίκας, " Ένα σιντριβάνι."

[10] Για τα ντοκιμαντέρ προπαγάνδας του ΕΟΤ, μετά το 1965, με αντικείμενο την τουριστική προβολή της Ελλάδας και την περίπτωση της ταινίας White City του John Christian του 1968, στην οποία η Ομόνοια

«ενσαρκώνει τη νεωτερικότητα της μοντέρνας δυτικής μεγαλούπολης», βλ. Σ. Αλιφραγκής, "Από το «λαμπρό φως» στον «καυτό ήλιο» ΙΙ: Το υπάρχον φως, 1941-1969, Τουριστικές & περιηγητικές ταινίες τεκμηρίωσης. Τα τουριστικά φιλμ του ΕΟΤ," στο *Μεταπολεμικός Μοντερνισμός. Αρχιτεκτονική, πολιτική και τουρισμός στην Ελλάδα 1950-1965*, (65/18740) τελική έκθεση προγράμματος ενίσχυσης βασικής έρευνας 2010 (Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο-Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2012), 366, 393, http://www.arch.ntua.gr/sites/default/files/resource/7747_/greek_postwar_modernism.pdf.

[11] Σχετικά με την κριτική αυτής της στροφής στο παρελθόν, σύμφωνα με τον Γιώργο Τζιρτζιλάκη: «Υπάρχουν ανικανοποίητες παραστάσεις στο συλλογικό φαντασιακό, άρα, καταλήγουμε στο να συνεννοηθούμε με κάτι που θα θυμίζει αυτό που κάποτε ήμασταν, μιλάμε για ένα φάντασμα». Βλ. Ζ. Παρασίδη, "Η πλατεία Ομονοίας επιστρέφει στο παρελθόν. Τι σημαίνει αυτό για την πόλη της Αθήνας;," *Propaganda*, Φεβρουάριος 28, 2020, https://popaganda.gr/stories/plateia-omonoias/.

[12] Ο Aldo Rossi στο βιβλίο του L'Architettura della città δεν αναφέρεται συγκεκριμένα στις πλατείες ως «αστικούς συντελεστές». Στο εισαγωγικό σημείωμα της ελληνικής έκδοσης του βιβλίου, η μεταφράστρια Βασιλική Πετρίδου προσδιορίζει τη σημασία της έννοιας: «Είναι λοιπόν κάτι που έχει ολοκληρωθεί, που υπάρχει, συγκεκριμένο ή αφηρημένο, κτισμένο ή όχι, τμήμα ή σημείο της πόλης, με βάση το οποίο η ίδια εξελίσσεται, πραγματοποιείται και σύμφωνα με το οποίο πρέπει να συγκεκριμενοποιούνται οι προτάσεις επέμβασης σ' αυτήν. Αυτό λοιπόν το προϊόν του κοινωνικού συνόλου, που είναι μια μαρτυρία του χρόνου που πέρασε και ένας συντελεστής για τον χρόνο που θα 'ρθει, που επηρεάζει και επηρεάζεται από την αρχιτεκτονική, το fatto urbano, το αποδώσαμε ως αστικός συντελεστής.» Βλ. A. Rossi, *Η Αρχιτεκτονική της πόλης*, επ. Λ. Παπαδόπουλος, Γ. Παπακώστας και Σ. Τσιτιρίδου, μετ. Β. Πετρίδου (Θεσαλονίκη: University Studio Press, 1991) 13, 61-4.

[13] Ο Σταύρος Σταυρίδης γράφει για τις ετεροτοπίες του Michael Foucault: «Είναι λοιπόν χώροι που διαφέρουν, χώροι που στεγάζουν την ετερότητα. Η διαφορά τους όμως από τον περίγυρό τους τους κάνει τελικά χώρους αναφοράς. Προσφέρουν, στον βαθμό απόκλισής τους από το κανονικό, το μέτρο τελικά της κανονικότητας». Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, παρά την ευρεία χρήση της έννοιας της ετεροτοπίας και των διαφορετικών ερμηνειών της στη σχετική βιβλιογραφία, ο Foucault την εισάγει για να προσδιορίσει κυρίως «θεσμοποιημένους» χώρους, όπως φυλακές, ψυχιατρεία, οίκους ευγηρίας και πορνεία. Βλ. M. Foucault, "Of other spaces, heterotopias," μετ. J. Miskowiec, *Architecture /Mouvement/ Continuité* 5 (Οκτώβριος 1984): 46–49, δημοσιευμένο στο https://foucault.info/, τελευταία πρόσβαση 27-3-2020. και Σ. Σταυρίδης, "Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία: στο κατώφλι της σχέσης με το διαφορετικό," Ουτοπίες 31 (1998): 54–5, διαθέσιμο στο http://pandemos.panteion.gr/.

[14] Ο Henry Hefebvre, στο τριπλό διαλεκτικό σχήμα για τη διαδικασία παραγωγής του κοινωνικού χώρου, περιγράφει την αλληλεπίδραση της «κοινωνικής πρακτικής», των «αναπαραστάσεων του χώρου» και των «χώρων της αναπαράστασης». Οι διαστάσεις της «χωρικής πρακτικής» και των «χώρων της αναπαράστασης» σχετίζονται με τη βιωμένη εμπειρία αυτών που χρησιμοποιούν τον χώρο. Υπό αυτό το πρίσμα, μια κοινωνική ομάδα που δρα σε έναν χώρο συμβάλλει και στην «κοινωνική» παραγωγή του. Βλ. H. Lefebvre, *The production of space*, μετ. D. Nicholson-Smith (Oxford UK & Cambridge, MA: Blackwell Publishing Ltd, 1991), 33-34, 38-39, 46.

[15] M. Tafuri, *Theories and history of architecture*, μετ. G. Verrecchia (New York: Harper & Row, 1980), 172.

[16] Στο ίδιο, 229, απόδοση στα ελληνικά, δική μου.

[17] Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι. Από του 19ου εις τον 20όν αιώνα* (Αθήνα: Καθίδρυμα πολεοδομίας και ιστορίας των Αθηνών, 1966), 26-7.

[18] Στο ίδιο, 35, 37.

[19] Σύμφωνα με τον Δημήτρη Φιλιππίδη, η αδυναμία εφαρμογής ενός συνολικού σχεδίου για την Αθήνα του 19ου αιώνα συνδέεται με παραμέτρους όπως η κερδοσκοπία πάνω στην αστική γη, η κακή οικονομική κατάσταση του κράτους, η κερδοσκοπική δραστηριότητα του ξένου κεφαλαίου, η κοινωνική κατάσταση των λαϊκών στρωμάτων και το αυστηρό πρωτόκολλο της οθωνικής αυλής. Με τον συνδυασμό όλων των

παραπάνω, το σχέδιο «έπαψε να είναι το όργανο για την ανάπτυξη της πρωτεύουσας και έγινε μέσο κερδοσκοπίας και καταπίεσης». Βλ. Δ. Φιλιππίδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική* (Αθήνα: Μέλισσα, 1984), 75-6.

[20] Φ. Καφαντάρης, "Πλατεία Ομόνοιας: από τον χώρο στις λέξεις," *www.athenssocialatlas.gr*, Δεκέμβριος 2015, τελευταία πρόσβαση Μάρτιος 27, 2020.

[21] Το 1862, μετά την εκθρόνιση του βασιλιά, ο πρόεδρος της προσωρινής κυβέρνησης Δ. Βούλγαρης, στον λόγο που εκφώνησε στην πλατεία κατονόμασε την Ομόνοια και προέτρεψε να επικρατήσει κοινωνική ομόνοια. Το επόμενο διάστημα η λέξη «ομόνοια» εμφανίστηκε στον ημερήσιο τύπο σε διάφορες εκδοχές. Σύμφωνα με τον Φάνη Καφαντάρη, το όνομα της πλατείας κατοχυρώθηκε με ψήφισμα του δήμου το 1884. Βλ. στο ίδιο.

[22] Σύμφωνα με τον Μάνο Μπίρη η πλατεία διαμορφώθηκε μετά το 1870, ενώ μέχρι τότε τη διέσχιζε μια ρεματιά. Ο Κώστας Χατζιώτης προσδιορίζει χρονικά τα πρώτα έργα, που περιελαμβάναν την ισοπέδωση του γύρω χώρου (χωρίς την κάλυψη της ρεματιάς) και τη σκυρόστρωση με το «σύστημα Μακαντάμ», επινόησης του Άγγλου μηχανικού Mac Adam, το 1857. Σύμφωνα με τον Σόλωνα Κυδωνιάτη, τα πρώτα έργα διαμόρφωσης της πλατείας πραγματοποιήθηκαν το 1859, επί δημαρχίας Γεώργιου Σκούφου, και την ίδια χρονιά αποφασίστηκε να στηθεί στο κέντρο της ανδριάντας του Όθωνα, απόφαση που ματαιώθηκε μετά την εκθρόνιση, και στη συνέχεια συζητήθηκε η ανέγερση μνημείου του Σωτήρος. Βλ., Μ. Μπίρης, *Αθηναϊκή αρχιτεκτονική 1875-1925* (Αθήνα: Μέλισσα, 2003), 24, 26., Κ. Χατζιώτης, *Πλατεία Ομόνοιας: Η καρδιά της Αθήνας* (Αθήνα: Σύλλογος των Αθηναίων, 1993), 35. και Σ. Κυδωνιάτης, *Αθήναι, παρελθόν και μέλλον, τόμος Α'* (Αθήνα: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, 1985), 68.

[23] Μ. Σκαλτσά, "Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα" (Διδ. Διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1983), 149, 621. και Χατζιώτης, *Πλατεία Ομόνοιας*, 36-9.

[24] Μ. Σκαλτσά, "Κοινωνική ζωή," 349.

[25] Στο ίδιο, 619.

[26] Στο ίδιο, 619, 621. και Δ. Καρύδης, *Το δίπτυχο της Αθήνας. Η πόλη της τουρκοκρατίας και ο πρώτος αιώνας της πρωτεύουσας* (Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2015), 296.

[27] Μπίρης, *Αι Αθήναι*, 266.

[28] Ε. Παπανδρέου-Βλάχου, "Τα ξενοδοχεία της οδού Αθηνάς," *Επτά ημέρες Καθημερινή*, Ιούνιος 17, 2001, 23-4.

[29] Γ. Σαρηγιάννης, *Αθήνα 1830-2000: Εξέλιξη-Πολεοδομία-Μεταφορές* (Αθήνα: Συμμετρία, 2000), 81.

[30] Καρύδης, *Το δίπτυχο*, 296.

[31] Ο χαρακτηρισμός «μεταρρυθμιστικά όνειρα» ανήκει στον Κώστα Μπίρη, βλ. Φιλιππίδης, Νεοελληνική Αρχιτεκτονική, 116.

[32] Στο ίδιο, 117. και Μπίρης, Αι Αθήναι, 276.

[33] Δ. Φιλιππίδης, "Η πολεοδομία στην Ελλάδα," *www.greekarchitects.gr,* Ιούνιος 2, 2005.

[34] Σαρηγιάννης, Αθήνα 1830-2000, 122.

[35] Βλ. Μπίρης, Αι Αθήναι, 302-3. και Δ. Παυλόπουλος, "Οι μούσες της Ομόνοιας - Μία ιστορία ελληνικού ράβε-ξήλωνε," *www.slpress.gr*, Ιούνιος 7, 2019, https://slpress.gr/politismos/oi-moyses-tis-omonoias-mia-istoria-ellinikoy-rave-xilone/.

[36] Ε. Φεσσά - Εμμανουήλ, επ., Ελληνική Αρχιτεκτονική Εταιρία. Αρχιτέκτονες του 20ού αιώνα. Μέλη της εταιρίας (Αθήνα: Ποταμός, 2009), 254.

[37] Ι. Δεσποτόπουλος, "Συγκοινωνιακή διαμόρφωσις της πλατείας Ομονοίας," *Τεχνικά Χρονικά*, no. 7 (Απρίλιος 1, 1932): 337–44, http://library.tee.gr/digital/techr/1932/techr_1932_1_7_337.pdf.

[38] Στο ίδιο, 338, 340, 342-3.

[39] Ο Ανδρέας Γιακουμακάτος επισημαίνει τη «γερμανική φόρτιση» των πολεοδομικών ιδεών του Δεσποτόπουλου κατά τη δεκαετία του 1930 και εντοπίζει επιρροές από τη θεώρηση του Bruno Taut και του Ludwig Hilberseimer. Βλ. Α. Γιακουμακάτος, "Ιωάννης Δεσποτόπουλος, ο Έλληνας κλασικός του ευρωπαϊκού μοντέρνου," *Archetype*, Δεκέμβριος 4, 2019, https://www.archetype.gr/blog/arthro/ioannis-despotopoulos-o-ellinas-klasikos-tou-europaikou-monternou.

[40] Για την ελληνική ομάδα του τέταρτου CIAM, βλ. H. Fessas-Emmanouil, "Greece: the history behind the myth," στο *Atlas of the Functional City CIAM IV and comparative urban analysis*, επ. G. Harbusch et al. (Busum: Thoth-Publishers – gta Verlag, 2014), 208-21.

[41] Τα συμπεράσματα του συνεδρίου έγιναν αντικείμενο διαφωνίας και παρεξηγήσεων, δημοσιεύτηκαν σε διαφορετικές εκδοχές και αποτέλεσαν καθοριστικό κείμενο για την πολεοδομική αντίληψη των CIAM μέχρι και τη δεκαετία του 1950, αλλά και για τη μεταπολεμική πολεοδομική πρακτική σε παγκόσμιο επίπεδο, μέχρι την αμφισβήτησή της από την επόμενη γενιά των αρχιτεκτόνων. Βλ. E. Mumford, The CIAM *discourse on urbanism, 1928-1960* (Massachusetts: The MIT Press, 2002), 86-91. και Γ. Σαρηγιάννης, "Η «χάρτα της Αθήνας» και το ιστορικό της πλαίσιο (Β μέρος)," *www,greekarchitects.gr,* Ιανουάριος 4, 2011.

[42] "Αι εργασίαι του συνεδρίου επί του πλοίου." *Τεχνικά Χρονικά* ετ. Β, τ.4, no. 44, 45, 46 (Οκτ - Νοε 1933, ανάτυπο του 1983): 1085-6, http://library.tee.gr/digital/techr/1983/techr_1983_sp_ed_4_1058.pdf .

[43] Η Λίνα Δήμα στη διδακτορική της διατριβή αναλύει τη σημασία της έννοιας του «οργανικού-λειτουργικού», όπως εκφράστηκε από τον Δεσποτόπουλο και τον Fred Forbát, αλλά και ως τίτλου του τέταρτου CIAM. Βλ. Λ. Δήμα, "Οργανική πόλη και καθολικό πνεύμα: διδασκαλία και έργο του Ιωάννη Δεσποτόπουλου" (Διδ. Διατρ., Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2015), 59-63, https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/37431.

[44] Η προτεραιότητα που δίνεται από τον Δεσποτόπουλο στα μέσα μαζικής μεταφοράς επισημαίνεται από τη Βασιλική Κρητσωτάκη στη μεταπτυχιακή διπλωματική της εργασία. Ο Γιώργος Σαρηγιάννης αναλύει το φάσμα της αριστερής πολιτικής σκέψης του Δεσποτόπουλου. Βλ. Β. Κρητσωτάκη, "Δημόσια και ιδιωτική σφαίρα στο κέντρο της Αθήνας. Σημείο τομής : Ομόνοια" (Μεταπτ. Διπλ. Εργασία., Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2018), 57, http://www.arch.ntua.gr/resource/14064. και Γ. Σαρηγιάννης, "Ιδεολογία και Πολεοδομία," *www.greekarchitects.gr*, Απρίλιος 5, 2015.

[45] Σαρηγιάννης, *Αθήνα 1830-2000*, 165-71.

[46] Στο ίδιο, 172, 175.

[47] Από το «Συνοπτικόν σημείωμα σχετικώς με τα έργα Ομονοίας» του διευθυντή του τμήματος μελετών της Υπηρεσίας Οικισμού, Προκόπη Βασιλειάδη, στο περιοδικό Αρχιτεκτονική, βλ. "Τα έργα πλατείας Ομονοίας," Αρχιτεκτονική 11 (Σεπτ - Οκτ 1958): viii, http://library.tee.gr/digital/architectoniki/1958/archit_1958_11_vii.pdf.

[48] "Διαμόρφωσις πλατείας Ομονοίας," *Αρχιτεκτονική* 11 (Σεπτ – Οκτ 1958): 58, http://library.tee.gr/digital/architectoniki/1958/archit_1958_11_58.pdf.

[49] Για την αρχιτεκτονική μελέτη του έργου υπεύθυνοι ήταν οι Α. Σπανός, Π. Βασιλειάδης, Σ. Κοκκολιάδης, Γ. Μπογδάνος, και για τη στατική μελέτη ο Γ. Αργυρός. Η μελέτη και η κατασκευή πραγματοποιήθηκε από την Υπηρεσία Οικισμού το διάστημα 1956-1959. Ο διαγωνισμός για τη διαμόρφωση της νησίδας έγινε το 1958. Η πρόταση των Ζογγολόπουλου και Μπίτσιου που βραβεύθηκε, περιελάμβανε, εκτός από τους πίδακες νερού, το γλυπτό «Ποσειδώνας». Σύμφωνα με τον Δημήτρη Παυλόπουλο, ο Ζογγολόπουλος ήταν ανάμεσα και στους γλύπτες που δούλεψαν και για τις μούσες της προηγούμενης διαμόρφωσης. Βλ. στο ίδιο, "Τα έργα πλατείας Ομονοίας," x., "Προκήρυξις Αρχιτεκτονικού Διαγωνισμού," *Τεχνικά Χρονικά* 157–158 (Ιούλιος 1958): 39, http://library.tee.gr/digital/techr/1958/1958_gened/techr_1958_157_158_39.pdf.,

"Τα έργα πλατείας Ομονοίας," *Αρχιτεκτονική* 14 (Μαρ – Απρ 1959), 16, http://library.tee.gr/digital/architectoniki/1959/archit_1959_14_16.pdf., Μ. Οικονόμου, "Οδοιπορικό στην Ομόνοια," *www.greekarchitects.gr*, Μάιος 27, 2015., Ίδρυμα Γεώργιου Ζογγολόπουλου, "Βιογραφικό," τελευταία πρόσβαση Μάρτιος 19, 2020, http://www.zongolopoulos.gr/media/1310/giorgos_zoggolopoulos_cv.pdf. και Παυλόπουλος, "Οι μούσες της Ομόνοιας."

[50] Γ. Σαρηγιάννης, "Το αθηναϊκό σταυροδρόμι: η κοινωνική σύνθεση και οι χώροι συναθροίσεων των Αθηναίων στην πολύπαθη Αθήνα," *Επτά Ημέρες Καθημερινή*, Ιανουάριος 23, 1994, 8.

[51] Η ιδιαίτερη σημασία του Δρομέα για την τότε δημοτική αρχή της Αθήνας εκφράστηκε με σημειολογικούς ακροβατισμούς. Σύμφωνα με τον γλύπτη, στα εγκαίνια του έργου ειπώθηκε από τον δήμαρχο Μιλτιάδη Έβερτ η φράση: «Όλοι μας λένε ότι τα κάναμε γυαλιά καρφιά, εμείς με τα σπασμένα γυαλιά φτιάχναμε τον Δρομέα…». Το 2019, η φήμη για την πιθανή μεταφορά τού Δρομέα από την τότε θέση του προς τα Σκόπια προκάλεσε την αντίδραση του Κώστα Βαρώτσου προς την υπουργό πολιτισμού Μυρσίνη Ζορμπά. Βλ., Κ. Βαρώτσος, "Ο Εβερτ, ο Δρομέας και η απαιτούμενη συγνώμη," *www.aixmi.gr*, Φεβρουάριος 14, 2011, https://www.aixmi.gr/index.php/o-evert-o-dromeas-kai-i-apaitoumeni-sygnomi/. και "Κόντρα Κώστα Βαρώτσου - Μυρσίνης Ζορμπά για τον «Δρομέα»," *Η Καθημερινή*, Μάρτιος 12, 2019, https://www.kathimerini.gr/1014091/article/epikairothta/ellada/kontra-kwsta-varwtsoy---myrsinhs-zormpa-gia-ton-dromea.

[52] Σύμφωνα με τον Δημήτρη Φιλιππίδη, η πολιτική των δημόσιων έργων του 1960 ήταν ένας «συνδυασμός γοητείας με ωφελιμότητα και με στόχο την αναβάθμιση και τον εκσυγχρονισμό». Βλ. Δ. Φιλιππίδης, *Για την ελληνική πόλη* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1990), 175.

[53] Γιώργος Ιωάννου, *Ομόνοια 1980* (Αθήνα: Κέδρος, 1987), 26.

[54] Βλ. στο ίδιο, 28., D. Papanikolaou, "Mapping/Unmapping: The making of queer Athens," στο *Queer cities, queer cultures. Europe since 1945*, επ. M. Cook και J. Evans (London & NY: Bloomsbury Academic, 2014), 153. και K. Yannakopoulos, " 'Naked piazza': male (homo)sexualities, masculinities and consumer cultures in Greece since the 1960s," στο *Consumption and gender in southern Europe since the long 1960s*, επ. K. Kornetis, E. Kotsovili και N. Papadogiannis (London & NY: Bloomsbury Academic, 2016), 178-9, 183.

[55] Η κυβέρνηση Καραμανλή, στο τέλος της δεκαετίας του 1970, σχεδίαζε ένα νομοσχέδιο «περί αφροδισίων», το οποίο προέβλεπε ποινικές κυρώσεις για τους άνδρες που αναζητούσαν δημόσια άλλους άνδρες προκειμένου να συνευρεθούν ερωτικά. Βλ. Θ. Γκελτής, "Από το 1976 μέχρι το 1990: Το κίνημα για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας," *Αόρατη ιστορία: Διαδρομές, βιώματα, πολιτικές των ΛΟΑΤΚΙ+ στην Ελλάδα - Εφημερίδα των Συντακτών*, Ιούνιος 8, 2019, 16.

[56] Π. Καπώλη, "Η εσωτερική μετανάστευση στην Αθήνα (1950-1970)" (Διδ. Διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2014), 257-8, 373, https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/33273.

[57] Ν. Βαΐου, Α. Καραλή και Κ. Γρέβια, επ., *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας. Έρευνα στο πλαίσιο του προγράμματος* ΕΠΕΑΚ ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΙΙ (Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, 2007), 45, 60-1.

[58] Κ. Γκόρτσος, "Ο εμπορικός χαρακτήρας τεσσάρων κεντρικών πλατειών της Αθήνας μετά τις αστικές αναπλάσεις τους," στο *Εμπειρική διερεύνηση για την κοινωνική θεώρηση των επεμβάσεων αστικού σχεδιασμού*, επ. Κ. Αβδελίδης (Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2018), 163-4, https://www.ekke.gr/publication_files/o-emporikos-charaktiras-tessaron-kentrikon-plation-tis-athinas-meta-tis-astikes-anaplasis-tous.

[59] Οι τροποποιήσεις στη μελέτη, το 2003, προκάλεσαν τη δημόσια αντιπαράθεση στον τύπο μεταξύ του προέδρου της ΕΑΧΑ, Γ. Καλαντίδη, και των αρχιτεκτόνων. Το έργο είχε ήδη προκαλέσει την κόντρα μεταξύ του δημάρχου και του υπουργού ΠΕΧΩΔΕ. Βλ. Γκόρτσος, "Ο εμπορικός χαρακτήρας," 163-4, 206-9., Δ. Ρηγόπουλος, "Αρχιτεκτονική χωρίς αρχιτέκτονες," *Καθημερινή*, Μάρτιος 23, 2003, https://www.kathimerini.gr/146490/article/politismos/arxeio-politismoy/arxitektonikh-xwris-arxitektones. και

Μ. Νταλιάνη, “Η δική μας Ομόνοια…,” *Τα Νέα*, Νοέμβριος 11, 1998, https://www.tanea.gr/1998/11/11/greece/i-diki-mas-omonoia/

[60] Για τις αλλαγές και την κριτική που δέχτηκε, βλ. Δ. Ρηγόπουλος, “Αρχιτεκτονικής… αγώνας άγονος,” *Καθημερινή*, Μάρτιος 9, 2003, https://www.kathimerini.gr/145274/article/politismos/arxeio-politismoy/arxitektonikhs-agwnas-agonos. και Γ. Τριανταφύλλου, “MADE IN GREECE. Εικόνες από το παρελθόν… ή «επέσατε θύματα» μιας συκοφαντίας…,” *triantafylloug.blogspot.com* (blog), Δεκέμβριος 6, 2010, http://triantafylloug.blogspot.com/2010/12/made-in-greece.html.

[61] D. Dalakoglou, “The crisis before ‘the crisis’: Violence and urban neoliberalization in Athens,” *Social Justice* 39, no. 1 (2013): 29-30. https://www.jstor.org/stable/41940966?seq=1

[62] Στο ίδιο, 31.

[63] Στη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία τής Χριστίνας Μητσέλου καταγράφονται τέτοιες αφηγήσεις δημόσιου λόγου για την Ομόνοια που εστιάζουν στο διάστημα 2017-2018. Βλ. Χ. Μητσέλου, “Ο φόβος ως μέσο στιγματισμού του χώρου και του ‘άλλου,’ η περίπτωση της Ομόνοιας” (Μεταπτ. Διπλ. Εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2018), 37-62, http://dx.doi.org/10.26240/heal.ntua.9434 .

[64] Η χρηματοδότηση του διαγωνισμού έγινε από το ίδρυμα Ωνάση και η διενέργειά του πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με το Δημόσιο. Το αρχιτεκτονικό γραφείο Okra Landschapsarchitecten BV κέρδισε το πρώτο βραβείο. Βλ. “Προκήρυξη ευρωπαϊκού διαγωνισμού δύο σταδίων με ανοικτή διαδικασία, με θέμα ‘Ανασυγκρότηση του κέντρου της Αθήνας με άξονα την οδό Πανεπιστημίου’ από το ‘Κοινωφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης’,” www.rethinkathenscompetition.org, τελευταία πρόσβαση Μάρτιος 18, 2020, http://www.rethinkathenscompetition.org/uploads/competition-notice/COMPETITION%20NOTICE%20GR%20FINAL.pdf. και “Ανακοίνωση αποτελεσμάτων του ευρωπαϊκού αρχιτεκτονικού διαγωνισμού ανασυγκρότηση του κέντρου της Αθήνας με άξονα την οδό Πανεπιστημίου Rethink Athens / Ξανα-σκέψου την Αθήνα,” ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, Φεβρουάριος 28, 2013, https://www.sadas-pea.gr/rethink-2/.

[65] Για τον δημόσιο διάλογο και για την ακύρωση του έργου, βλ. “Καταγραφές: Μια συζήτηση μεταξύ της συντακτικής επιτροπής και των αρχιτεκτόνων: Η. Παπαγεωργίου, Γ. Πολύζου, Π. Τουρνικιώτη, με τη σύντομη παρουσία της Μ. Βακαλοπούλου, στα γραφεία του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ την Τρίτη 16 Απριλίου,” Αρχιτέκτονες 2 (Μάιος 2013): 4-15, https://www.sadas-pea.gr/magazine/arxitektones02.pdf., “8 Τοποθετήσεις,” Αρχιτέκτονες 2 (Μάιος 2013): 17-22, https://www.sadas-pea.gr/magazine/arxitektones02.pdf., Κ. Χατζημιχάλης, “Οι φαντασιώσεις για τη «νέα κεντρικότητα»,” Αρχιτέκτονες 4 (Ιούλιος, 2013): 7-9, https://www.sadas-pea.gr/magazine/arxitektones04.pdf., Α. Χεκίμογλου, “«Ταφόπλακα» σε Φάληρο και Πανεπιστημίου,” Το Βήμα, τελευταία ενημέρωση Νοέμβριος 23, 2014, https://www.tovima.gr/2014/11/22/society/tafoplaka-se-faliro-kai-panepistimioy/. και Κ. Χατζημιχάλης, “Το ναυάγιο του Rethink Athens;,” Η Αυγή, Νοέμβριος 30, 2014, http://www.avgi.gr/article/10811/5059095/to-nauagio-tou-rethink-athens-.